

บทที่ 4

วิเคราะห์คำอุปมา

จากคำอุปมาในพระไตรปิฎก เมื่อนำมาวิเคราะห์แล้ว สามารถแยกออกได้เป็น 4 ประเภท คือ

- 4.1 วิเคราะห์คานอักษร ศาสตร์ เกี่ยวกับการใช้คำอุปมา
- 4.2 วิเคราะห์คานการศึกษา เกี่ยวกับพุทธวิธีการสอน
- 4.3 วิเคราะห์คานประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรม ของชาวอินเดียนับพุทธกาล
- 4.4 วิเคราะห์คานสาขารณธรรม

ในแต่ละประเภท จะมีลักษณะดังต่อไปนี้

4.1.1 วิเคราะห์คานอักษร ศาสตร์

เมื่อนำมาจำแนกโดยวิธีของการใช้คำอุปมาแล้ว จะมีเพียง 4 ประการ เท่านั้น ¹ คือ

4.1.1.1 กล่าวอุปมาก่อน กล่าวความทีหลัง (กตุลจि อุปมํ ปฐมํ เบว หสฺเสชฺวา ปจฺจนา อตุถํ หสฺเสติ) คือ ยกข้อความที่เป็นตัวอุปมาหรือตัวเปรียบมากล่าวก่อน แล้วจึงกล่าวถึงอุปมาหรือตัวที่ถูกเปรียบ การใช้โดยวิธีนี้มีมาก เช่น

เสยฺยดาปี ภิกฺขเว เทว อคฺรารา สหฺวารา ... ²

คุกร ภิกษุทั้งหลาย เรือนสองหลังมีประตูกว้างร่วมกัน บุรุษผู้มีจักษุยืนอยู่ใน เรือนนั้นที่ทามกลาง ฟังเห็นฝูงชนที่กำลังเดินเข้ามาสู่เรือนข้าง เดินออกไปข้าง เดินชวักไขว้บ้าง เดินเที่ยวไปมาบ้าง แมฉนั้นใด คุกรภิกษุ

¹ คู่มือปฐมจุลฑลณี อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย ภาค 1, หน้า 229 ประกอบด้วย

² ม.อ. 14/505/334.

ทั้งหลาย เรายอมเห็นสัตว์ทั้งหลาย เคลื่อนอยู่ เกิดอยู่ ด้วยทิพจักขุอัน
บริสุทธิ์ กว้างจักษุของมนุษย์ฉันนั้นแล...

๐ ตัวอย่างนี้ กล่าวอุปมาขึ้นก่อน แล้วจึงกล่าวความหรืออุปมาที่หลัง ในการเรียบ
เรียงร้อยกรองของไทย ก็มีนิยมใช้กันมาก เช่นในโคลงโลกนิติว่า

ผลเค็ลเมื่อสุกไซ้	มีพรรณ
ภายนอกดูแดงฉัน	ชาคบาย
ภายในแมลงวัน	หนอนบอน
แจกเช่นคนใจร้าย	นอกนั้นดูงาม ³
ขนุนสุกสวางแหง	สาขา
ภายนอกดูหนามหนา	หนั้นแท้
ภายในยอมนรส	เอมโอช
สาขุชนัน้แล	เลิศควยควงใจ ⁴

4.1.1.2 กล่าวความก่อน กล่าวอุปมาที่หลัง (กตุดจิ ปรุ่ อตุ้
ทสุเสตุวา ปจุฉา อุปม่) คือ ยกข้อความที่เป็นตัวอุปมาหรือตัวที่ถูกเปรียบมากล่าวก่อน แล้ว
จึงกล่าวถึงตัวอุปมาหรือตัวเปรียบที่หลัง เช่น

ศิริรุกข์ที ศิริปรการุ์ ศิริรพพท์ อสขุขมาโน ลจฉนคิ์ เสยฺยฉาปิ
อากาเส....

ทะเลสุผา ทะลุก่าแพง ทะลฎุเขาไป โม่ซัดซ้อง เหมือนไปนอากาศ ...

ปรุ่ววิยา ลุมนุซุชนิมุซุช กโรทอิ เสยฺยฉาปิ ลุทเก. ...

ค่านิน ผู้ชั้น ค่างลง เหมือนค่าน่า ...

³ โคลงโลกนิติ (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ 2511), หน้า 5.

⁴ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

อุทเทปิ อภิษุขมาเน คจฺจติ เสยฺยถาปิ ปฐฺวิยํ . . . . .
 เคินไปเหเนอํนำ ไมจม เหม็อนเคินไปบนแผนคิน ...

อากาเส ปลฺลจฺจเกน กมติ เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกฺุณเ... 5
 เคลื้อนไปโคยบัลลังก์ ในอากาศ เหม็อนนกมีปีก บินไป ...

ตัวอย่างทั้งหมดนั้น เป็นการกล่าวข้อความที่เป็นอุปไมยก่อน ข้อความที่เป็น
 อุปมาประกอบทีหลัง ลักษณะเช่นนี้ ในการเรียบเรียงการร้อยกรองของภาษาไทยก็มีใช้
 อยู่มาก เช่น

โอรุสฺสาต ทละชาคประจจิม
 เหม็อนจะยิมแยมรับหังหลับไหล
 ศอละหงคังบุหรงสำหรับไพโร
 พระโชนงนอมสฺคนันยานาง
 นีวพระหัตถ์ทักเหียนละลอออน
 ล่าพระกรกลมกลอมหังสองข้าง
 เล็บเนลมแซมชอยคังจิกวาง
 หังสองปรางเปลาปลอบไหชายเซย
 หังสองถันสันทักคังบัวหลวง
 เป็นพุ่มพวงเพ็งแกมกลีบระเหย 6

4.1.1.3 ใช้อุปมาล่อมความ (กตุลจิจิ อุปมายํ อตุลํ ปรีวาเรตุวา) คือ
 กล่าวอุปมาหรือตัวเปรียบไว้ในเบื้องต้น แล้วกล่าวตัวอุปไมยหรือตัวที่ถูกเปรียบตามมา แล้ว
 จึงนำเอาตัวอุปมามากล่าวปิดท้ายอีกครั้งหนึ่ง จะมีลักษณะเป็น อุปมา อุปไมย อุปมา เช่น

5 น.บ. 12/35/60.

6 พระสุนทรโวหาร (ภู่), "โคบุตร" นิทานคำกลอนสุนทรภู่ รวบรวมโดย
 พ.ณ ประมวลมารค (พระนคร : แพร่พิทยา, 2516), หน้า 64.

เสวยดาบิ พุราหมณ ปุริโส สารทฤทโธ สารคเวสี... 7

กฤทพราหมณั เป็รียบเหมือนคนคองการแกนไม้ แสงหาแกนไม้ เทียว
เสาะหาไป เมื่อกันไม้มีแกนคั้งอยู่ ก็ละเลยแกน กระทบ เป็ลือก กระทบ
เทาะไป คัดกิ่งและใบลือไป สำคัญว่าแกน หรือดากเอาสะเก็คไป
สำคัญว่าแกน หรือดากเอาเป็ลือกไป สำคัญว่าแกน หรือดากเอากระทบไป
สำคัญว่าแกน คนมีนัยน์ตาเห็นคนนั้น เทียวหาแกนไม้ เห็นกันไม้มีแกนกัน
ใหญ่คั้งอยู่ กลับลวงเลยแกนเสีย ลือเอากิ่งและใบไปเสียบ้าง เอา
สะเก็คไปเสียบ้าง เอาเป็ลือกไปเสียบ้าง เอากระทบไปเสียบ้าง เป็น
อันว่า คนที่แสงหาแกนไม้ นั้น ไม่รู้จักส่วนอื่นของกันไม้ รวมทั้งแกนที่กัน
กำลังแสงหา ก็ไม่รู้จัก กิจที่จะคองทำค้วยแกนไม้ของ เขาก็ไม่สำเร็จ
ส่วนนี้ที่แสงหาแกนแล้วได้แกนไป เป็นผู้ที่รู้จักแกน ประโยชน์ที่จะใช้
แกนไม้ ก็สำเร็จ ฉนใด

กฤมุตฺรบางคนในโลกนี้ ออกบวชเป็นบรพชิตค้วยศรัทธา ปรารภว่า
เราถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส กฤม
รุมถูกความทุกขรุมริง มีแต่ทุกขคั้งนั้น แม้นอน การกระทำที่ลุดทุกขจะ
พียงปรากฏได้ ครันบวชแล้ว มีลาภสักการะและได้รับสรเสริญ ก็เลย
พอใจเสียเพียงแค่นั้น มีหน้าขำ ลือเอาเป็นเหตุยกคนขมขื่นอื่นเสียค้วยว่า
เราว่ารวย มีคนเคารพสรเสริญ ส่วนภิกษุอื่น ๆ เป็นคนไม่มีชื่อเสียง
มีศักคาน้อย แลวก็หุยกความเพียร เพื่อกลที่ยิ่งขึ้นไปเสีย พวกนี้เหมือน
คนคองการไม้แกน แต่ไม่รู้จักแกนไม้ ไคแต่กิ่งและใบไปเท่านั้น

พวกหนึ่งไม่พอใจ บ้าเพี้ยนคืออาจารย์วศกรตั้งถาม แล้วก็พอใจเพียงแค่ว่าความสมบูรณ์ด้วย ศีล ยกตนข่มผู้อื่นว่า เราเป็นผู้ทรงศีล มีกัลยาณธรรม ภิกษุอื่น ๆ ทุกศีล และลามกทั้งนั้นไม่ พยายามเพื่อธรรมที่ดีกว่านั้น พวกนี้เหมือนคนที่ต้องการแกนไม้ แต่ไม่รู้จักแกนไม้ ไม้แต่ เพียงสะเก็ดไป

พวกหนึ่งไม่พอใจเพียงแค่ว่าศีลสัมปทานั้น บ้าเพี้ยนสมาธิให้สมบูรณ์ แล้วก็พอใจเพียงแค่นั้น ยกตนข่มผู้อื่นว่า เราได้สมาธิ มีจิตแน่วแน่ ภิกษุอื่น ๆ ไม่มีสมาธิ จิตใจวอกแวก ไม่พยายาม คิดหน้าคอกไป พวกนี้เหมือนคนที่ต้องการแกนไม้ ไม่รู้จักแกนไม้ ไม้แต่เปลือกไม้ไป

พวกหนึ่งไม่พอใจเพียงแค่นั้น บ้าเพี้ยนเพียรจนไถญาณทัตสนะ ความเห็นด้วยญาณ พอใจเพียงแค่นั้น ยกตนข่มผู้อื่น ด้วยญาณทัตสนะนั้นว่า เรารู้ เราเห็น ภิกษุอื่น ไม่รู้ ไม่เห็น ไม่พยายามต่อไป เพื่อคุณที่ยิ่งกว่านั้น พวกนี้เหมือนคนที่ต้องการแกนไม้ ไม่รู้จัก แกนไม้ ไม้แต่กระพี้ไป

พวกหนึ่งไม่พอใจเพียงแค่นั้น พยายามต่อไป จนบรรลุมรรคผลนิพพาน ทำอัสวะ ให้อินไปได้ พวกนี้เหมือนคนที่ต้องการแกนไม้ รู้จักแกนไม้ และก็ได้แกนไม้ไป...

จากตัวอย่างดังกล่าวมานี้ จะมองเห็นลักษณะเด่นชัดว่า กล่าวอุปมามาก่อน แล้ว จึงยกความที่เป็นอุปมา และปิดท้ายด้วยอุปมาอีกครั้งหนึ่ง มีลักษณะอุปมาหรืออุปไมย ลักษณะ การใช้อุปมาแบบนี้ ไม่ปรากฏว่ามีการใช้กันในการเรียบเรียงการร้อยกรองของภาษาไทย อาจเป็นเพราะว่า ภาษาไทยกับภาษาบาลีมีลักษณะแตกต่างกันในเรื่องของการเรียงความ คือภาษาไทยไม่นิยมการกล่าวซ้ำความที่กล่าวมาแล้ว ข้อความที่ถูกยกเป็นอุปมาแล้ว ก็ปรับ เข้าอุปไมยไปเลย ไม่จำเป็นต้องนำเอาอุปมานั้นมาปิดท้ายอีก

4.1.1.4 ใช้ความลคมอุปมา (กตฺตจฺจ อตุเถน อุปฺมํ ปรีวาเรตฺวา)
คือกล่าวความหรืออุปไมย ตัวถูกเปรียบไว้ในเบื้องต้น แล้วกล่าวตัวอุปมาหรือตัวเปรียบ ตามมา แล้วจึงนำเอาความหรืออุปไมยตัวถูกเปรียบมากล่าวปิดท้ายอีกครั้งหนึ่ง มีลักษณะ เป็นอุปไมย อุปมา อุปไมย เช่น

อิช ปน ภิกษุเว เอกจุเจ กุลปุกตา ธมมัม ปริยาปุณฺณติ สุตฺตํ เคยย
เวยฺยาकरणํ คาคา ... 8

คุกร ภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษบางจำพวกในธรรมวินัยนี้ พวกกันเล่าเรียน
ธรรม คือ สุตตะ เคยยะ ไวยากรณ์ คาคา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ
อัปทุทธกรรม เวทลละ ครั้นเรียนแล้ว ก็ได้พิจารณาอรรถของธรรม
เหล่านั้นด้วยปัญญา เมื่อไม่ใช้ปัญญาพิจารณาอรรถของธรรมเหล่านั้น
ธรรมเหล่านั้น ก็ไม่ทนต่อการเพ่งพินิจ พวกนั้นมุ่งความโตเถียง มุ่งแต่
จะเอาไว้เป็นที่อ้างอิง จึงเรียนธรรม ย่อมไม่ได้รับประโยชน์สมกับที่
เรียนธรรม มีหน้าซ้ำพวกนั้นเรียนเอาไม่ตี ยังต้องประสบความเสื่อมเสีย
ความทุกข์ตลอดกาลนาน เพราะเหตุไรเล่า เพราะเหตุที่เรียนธรรมไม่ตี
ถือเอาไปผิด ๆ

คุกร ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการงูพิษ เที่ยวแสวงหางพิษ
เขาพบงูพิษตัวใหญ่ จับมันที่ขาค หรือที่หาง มันพืดแว้งกัดที่มือ ที่แขนหรือ
อวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง เขาพืดถึงความตาย หรือถึงทุกข์ปางตาย ชื่อนั้น
เพราะเหตุไรเล่า เพราะเหตุที่เขาจับงูพิษไม่ตี ฉนฺใด

คุกร ภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษบางจำพวกในพระธรรมวินัยนี้ เรียนธรรม
คือ สุตตะ... เรียนแล้วก็ได้ใช้ปัญญาพิจารณาอรรถของธรรมเหล่านั้น
เมื่อไม่ใช้ปัญญาพิจารณาอรรถของธรรมเหล่านั้น ธรรมเหล่านั้น ก็ไม่ทน
ต่อการเพ่งพินิจ พวกนั้น มุ่งความโตเถียง มุ่งแต่จะเอาไว้เป็นหลักอ้างอิง
จึงเรียนธรรม ย่อมไม่ได้รับประโยชน์สมกับที่เรียนธรรม มีหน้าซ้ำ
พวกนั้น รับธรรมไว้ไม่ตี ธรรมย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมเสีย เพื่อความ

ทุกข์แก่พวกนั้น ตลอดกาลนั้น ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร เพราะเหตุที่พวก
นั้นรับกรรมไว้ไม่ดี ฉะนั้น นั่นเอง

ตัวอย่างนี้ จะมีลักษณะเป็นการกล่าวอุปไมยก่อน แล้วก็ยกข้อความที่เป็นอุปมา
ตามมา แล้วปิดท้ายด้วยอุปไมยอีกครั้งหนึ่ง มีลักษณะอุปไมย ห่ออุปมา

การใช้คำอุปมาทั้งหมดในพระไตรปิฎกมี 4 ลักษณะดังกล่าวแล้วข้างต้น

อนึ่ง การนำเอาคำอุปมามาใช้ใน คำอุปมาจะมีลักษณะ 3 ประการ

1. ใช้คำอุปมาที่มีข้อเท็จจริงตามที่เคยรู้ เคยเห็นกันมา เช่นเป็นที่ทราบกัน
โดยทั่วไปว่า ช้างเป็นสัตว์ที่มีกำลัง มีความอดทน ก็นำมาเปรียบกับบุคคลที่มีความอดทน
มีกำลัง⁹ ราชสีห์ เป็นสัตว์ที่มีอำนาจ มีศักดิ์ศรีเหนือกว่าสัตว์ป่าทั้งปวง ก็นำมาเปรียบ
กับพระโพธิสัตว์¹⁰ โกล ที่อยู่กันเป็นฝูง ย่อมมีจำฝูงอยู่หนึ่งตัว จำฝูงนำฝูงไปทางใด
ลูกฝูงย่อมตามไป ซึ่งเป็นเรื่องที่ทราบกันดี ก็นำมาเปรียบกับผู้นำในหมู่มนุษย์ หากผู้นำ
ดำเนินไปทางใด บริวารก็ย่อมดำเนินไปตาม¹¹

จากตัวอย่างทั้งหมดนี้ ล้วนเป็นข้อเท็จจริงมาเปรียบ

2. ใช้ลักษณะอันคล้ายคลึงกันของคำอุปมามาเปรียบ เช่นคนที่ได้รับการฝึกฝน
อบรมดีแล้ว ย่อมเป็นประโยชน์ เป็นที่ต้องการ เช่นเดียวกับม้าที่ได้รับการฝึกฝนอบรม
อย่างดี¹²

⁹ อง. จตุกก. 21/114/156-157.

¹⁰ ชุ.ธ. 25/388/467.

¹¹ อง. จตุกก. 21/70/98.

¹² ม.ม. 13/174/176-177.

ตัวอย่างนี้ เป็นการนำเอาลักษณะที่คล้ายคลึงกันเข้ามาเปรียบเทียบ คือลักษณะของมาที่ผ่านการฝึกอบรมกับลักษณะของคนที่ไม่ผ่านการฝึกอบรม.

3. ใช้อุปมาเด่นชัด หมายความว่า อุปมาที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาประกอบกับอุปไมยนั้น มีลักษณะที่เด่นชัด พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ กระชับความ เช่น

วาณีโชน ภย มคคิ อุปฺสตุโถ มหฺทฺชโน

วิสิ ชีวิทฺกามาโว ปาปานิ ปรีวชฺชเย

บุคคลพึงเว้นบาปทั้งหลาย เหมือนพอลคามีพวกน้อย มีทรัพย์มาก เว้นทางที่มีภัย เหมือนคนที่อยากมีชีวิตอยู่ เว้นยาพิษ ฉะนั้น

ในอุปมานี้สามารถนำออกมาพิจารณาได้เป็น 3 ข้อความ ดังนี้

ข้อความที่ 1 บุคคลพึงเว้นบาป

ข้อความที่ 2 เหมือนพอลคามีพวกน้อย มีทรัพย์มาก เว้นทางที่มีภัย

ข้อความที่ 3 เหมือนคนที่อยากมีชีวิตอยู่ เว้นยาพิษ

ข้อความที่ 1 เป็นหลักความหรือเป็นอุปไมยตัวตั้ง

ข้อความที่ 2,3 เป็นความรับหรืออุปมาตัวเปรียบ

อุปมาที่ 1 ที่ตรัสว่า เหมือนพอลคามีพวกน้อย มีทรัพย์มาก เว้นทางที่มีภัย หากพิจารณาอย่างผิวเผินจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้คำขยายพุ่มเพื่อ เพียงตรัสว่า เหมือนพอลคาเว้นทางที่มีภัย ก็น่าจะพอ ไม่จำเป็นต้องใช้คำขยายว่ามีพวกน้อย มีทรัพย์มาก เข้ามาประกอบอีก แต่ถ้ามองอย่างนั้น ความก็จะคืนไปได้ว่า ไม่เป็นความจริงเสมอไป เพราะพอลคาที่ไม่กลัวภัยหรือกลัวน้อยก็มี คือหากจะพิจารณาจากคำขยายแล้ว สามารถที่จะแยกลักษณะของพอลคาได้ 4 ลักษณะ คือ

1. พอลคามีพวกน้อย มีทรัพย์น้อย

2. พอค้า มีพวคน้อย มีทรัพย์สินมาก
3. พอค้า มีพวกรมาก มีทรัพย์สินน้อย
4. พอค้า มีพวกรมาก มีทรัพย์สินมาก

เมื่อจำแนกตามลักษณะนี้แล้ว วิเคราะห์ประเภทใดบ้างที่น่าจะเสี่ยงภัยจากการเดินทาง

- มีพวคน้อย ทรัพย์สินน้อย ความเสี่ยงภัยก็น้อย เพราะความห่วงใยในทรัพย์สินน้อย หากถูกจับปล้นก็ไม่กังวลมากนัก
- มีพวกรมาก ทรัพย์สินน้อย ยิ่งมีความเสี่ยงภัยน้อยมาก ไม่เสี่ยงภัยเลยก็ได้
- มีพวกรมาก ทรัพย์สินมาก ถึงจะเสี่ยงภัยมาก แต่ก็ยังอุ่นใจที่มีพวกรคอยช่วยเหลืออยู่มาก
- มีพวคน้อย ทรัพย์สินมาก พวกที่เสี่ยงภัยมากก็คือพวกนี้ เพราะความกังวลในทรัพย์สินมีมาก และทั้งไม่มีความอุ่นใจในพวกรของตนเลย พวกนี้จะเป็นพวกที่มีอันตรายและเสี่ยงภัยมาก ฉะนั้นการที่พระพุทธเจ้าทรงนำคำว่า มีพวคน้อย มีทรัพย์สินมาก เข้ามาขยาย จึงเป็นความเปรียบที่เหมาะสมและไม่สามารถโต้แย้งได้เลย

อุปมาที่ 2 ก็เช่นเดียวกันที่ทรงเปรียบว่า เหมือนคนที่อยากมีชีวิตอยู่ เว้นยาพิษ หากพิจารณาอย่างผิวเผินจะเห็นว่า เพียงแค่รู้ว่า "เหมือนคนเว้นยาพิษ" ก็น่าจะเพียงพอ แต่ตามความเป็นจริงแล้ว ยังไม่เพียงพอ มีข้อโต้แย้งได้ เพราะมิใช่ทุกคนที่อยากจะเว้นยาพิษ ดังเช่นในกรณีของคนอยากตายหรือตายโดยสมัครใจก็มียาพิษก็มี คนอยากมีชีวิตอยู่เท่านั้นจึงจะเว้นยาพิษ ไม่อยากแต่ต้องยาพิษ ดังนั้น การที่พระพุทธเจ้าทรงนำคำว่า อยากรมีชีวิตอยู่ มาขยายอีก จึงเป็นการขยายที่มีความหมายเด่นชัด ไม่สามารถโต้แย้งหรือคัดค้านได้

นอกจากกรณีดังกล่าวนี้แล้ว ยังมีข้อที่น่าพิจารณาอีกประการหนึ่ง คือ มีหลักความหรืออุปมาเพียงประการเดียว ที่ว่า "บุคคลพึงเว้นบาปทั้งหลาย" แต่มีอุปมามารับถึง

2 อุปมา จะเป็นการมากเกินไปหรือไม่ หากพิจารณาอย่างถ่วงแท้แล้ว จะเห็นว่าไม่มากไป แต่กลับเป็นการช่วยเน้นให้ชัดเจนขึ้นอีกมาก คือประการแรกที่ทรงเปรียบเทียบเส้นทางที่มีภัยนั้น ทรงเปรียบเทียบไว้สำหรับบุคคลที่มีอุปนิสัยเกรงกลัวบาป ซลาดต่อการกระทำบาป แต่บางคนมีนิสัยหยาบกระด้าง ไม่ซลาด ไม่หวั่นไหว เป็นผู้ปราศจากหิริโอตตัปปะ หรือเป็นพวกมีอำนาจมียศศักดิ์บริวารเหมือนกับพวกพ่อค้ามีทรัพย์มาก มีบริวารมาก อุปมาข้อแรกไม่สามารถทำให้เขาหวั่นไหวได้ แต่กับอุปมาข้อ 2 ทำให้ทุกคนไม่ว่าจะมียศ ฐานะ บรรดาศักดิ์ก็อย่างไร ก็ยอมกลัวทั้งสิ้น นับว่าเป็นอุปมาที่ช่วยเน้นให้ความเด่นชัดขึ้น

การใช้อุปมาหลาย ๆ อุปมา เขาประกอบกับอุปไมยเพียงข้อความเดียวมีมากที่เห็นได้บ่อย ๆ คือ อุปมาที่ใช้ประกอบเพื่อแสดงถึงโทษของกาม ใช้อุปมาถึง 11 อุปมา¹⁴ หรืออุปมาที่ใช้กับชีวิต¹⁵ อุปมาเกี่ยวกับร่างกาย¹⁶ สาเหตุที่ใช้อุปมามากเช่นนี้ ก็เพื่อให้เหมาะสม และเป็นไปตามอัชยาศัยของผู้ฟังนั่นเอง

¹⁴ วิ.มท.2/662/432, กามเปรียบด้วยหลุมถ่านเพลิง คบหญ้า เชียงหิน เนื้องูพิษ ร่างกระดูก จินเนื้อ ความฝัน ของขอยืม ผลไม้ แผลนหลาว คาบ

¹⁵ อ.จ.สตุทก.23/71/139, ชีวิตมีอุปมาควายหยาดน้ำค้าง ฟองน้ำ รอยขีดบนน้ำ กระแสน้ำ กอนน้ำลาย จินเนื้อถูกเผา แมโคไปสู่ที่ฆ่า

¹⁶ ม.บ.12/136/106, ส.ส.15/74/230, ส.นิ.16/232/115, อ.จ.นวก.23/215/390, ข.เถร.26/374/352, 400/426, ข.เถรี.26/474/504, ร่างกายมีอุปมาควาย ไถ ใสขง. เปือกตม ลิง ภาชนะน้ำมันมีรู แผลใหญ่ บอนำคร่า หลุมคุด กระสอบหนัง

4.2.1 วิเคราะห์หาคำสอนการศึกษาเกี่ยวกับพุทธวิธีการสอน

เป็นที่ยอมรับกันว่า การที่พระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลายมาจนถึงปัจจุบันนี้ ก็เพราะอาศัยเหตุ 2 ประการ คือ

- ก. ความดีของคำสอน
- ข. ความสามารถในการเผยแพร่ศาสนา

ความดีของคำสอน หมายถึงคำสอนนั้นมีเหตุผลสามารถพิสูจน์ได้ ปฏิบัติตามได้ มีประโยชน์

ส่วนในแง่ความสามารถในการเผยแพร่ศาสนานั้น หมายถึงการที่พระพุทธเจ้าตลอดถึงพระสาวกทั้งหลายมีความสามารถในการสอน การสอนเป็นคำกว้าง แต่ในที่นี้ ประสงค์จะแสดงว่า บรรดาท่านทั้งหลายนั้น เป็นผู้ฉลาดในการสอน และกลวิธีการสอนอันสามารถทำให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจ นำไปปฏิบัติตาม หลักการสอนและกลวิธีการสอนของพระพุทธเจ้านั้น จากการวิเคราะห์หาคำอุปมาต่าง ๆ แยกได้ดังนี้

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

4.2.1.1 เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน

ก. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่าย หรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจได้ยากหรือยังไม่รู้เห็น ยังไม่เข้าใจ คังกรตีที่พระองค์ทรงยกคำอุปมาว่าควายน้ำ ไฟ ลม อากาศ พระพุทธเจ้าจะทรงเริ่มอุปมาด้วยสิ่งที่เห็นและเข้าใจได้ง่าย คือ ดิน แล้วเรียงไปเป็น น้ำ ไป ลม และอากาศ ตามลำดับของความเข้าใจ ง่าย ยาก ¹⁷

ข. สอนเท่าที่จำเป็นพอสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนเพื่อที่จะแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก จะเห็นตัวอย่างนี้ในคราวที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในป่าประคูปใกล้กรุงโกสัมพี พระองค์ได้ทรงหยิบใบประคูปเล็กน้อยใส่พระหัตถ์ แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใบประคูปที่อยู่ในพระหัตถ์ กับใบประคูปที่อยู่ในป่า ไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ใบประคูปที่อยู่ในป่ามากกว่า พระองค์จึงตรัสว่า สิ่งที่พระองค์ตรัสรู้และนำมาสอนก็เหมือนใบประคูปในพระหัตถ์ ส่วนที่มีใบสอนก็เหมือนใบประคูปที่อยู่ในป่า และตรัสแสดงเหตุผลในการที่มีได้ทรงสอนทั้งหมดก็เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นประโยชน์ มีโทษหนักการค่าเป็นชีวิตอันประเสริฐ ไม่ช่วยให้เกิดความรู้อันถูกต้องอันจะนำไปสู่จุดหมาย คือ นิพพานได้ ¹⁸

4.2.1.2 เกี่ยวกับตัวผู้เรียน

ก. คำนี้ถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล และสอนให้เหมาะสมกับความแตกต่างระหว่างบุคคล ข้อนี้ถือว่าเป็นหลักสำคัญในการสอน เพราะในการสอนผู้อื่นนั้น การที่จะทำให้คำสอนฝังใจเขาได้ ก็จะต้องมีความเข้าใจในตัวเขาเป็นอย่างดี กล่าวคือรู้จักเขาในแง่ ความรู้ ความสามารถ สติปัญญา ความต้องการและทัศนคติ

¹⁷ ม.ม.13/140-144/138-140.

¹⁸ ส.ม.19/1712/548.

พระพุทธเจ้าก็ทรงเป็นเช่นนั้น ก่อนที่พระองค์จะสอนผู้ใด พระองค์ก็จะต้องทรงทราบก่อนว่า เขายู้นั้นมีอุปนิสัยหรืออย่างใดทางพระพุทธศาสนาใช้ศัพท์ว่า จริต¹⁹ เป็นอย่างไร ข้อนี้จะเห็นได้ในกรณีพระพุทธเจ้าก่อนที่พระองค์จะเสด็จออกประกาศพระศาสนา พระองค์ได้ทรงพิจารณาว่า เหล่าสัตว์ยอมมีอุปนิสัยแตกต่างกัน บางพวกมีขุติในดวงตาน้อย มีขุติในดวงตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการหราม มีอาการดี ที่จะสอนให้รู้ได้ง่าย และหรือสอนให้รู้ได้ยาก บางพวกก็ตระหนักถึงโทษภัยในปรโลก ต่อจากนั้นได้ทรงตรัสอุปมาบัว 3 เหล่า นอกจากนี้ ก็มีอีกอุปมาหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงเข้าใจถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลคืออุปมาที่ทรงเปรียบบุคคล 4 จำพวก กับบัว 4 เหล่า ดังนี้

1. บุคคลผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลันเพียงแต่พอยกหัวข้อขึ้นแสดงเท่านั้น เรียกว่า อุกมฤติคุณูญ เปรียบกับดอกบัวพันธุ์น้ำ พอรับสัมผัสจากแสงตะวันก็จะบานในวันนั้น
2. บุคคลผู้สามารถจะรู้ เข้าใจได้ ก็ต่อเมื่อมีการอธิบายความพิสดารออกไป เรียกว่า วิปจิตคุณูญ เปรียบกับดอกบัวพันธุ์น้ำ ที่จะบานในวันรุ่งขึ้น
3. บุคคลผู้พอจะหาทางคอยชี้แจง แนะนำ ใช้วิธีการยกเยื้องให้เข้าใจได้ต่อไป เรียกว่า เนยยะ เปรียบกับดอกบัวใต้พื้นน้ำ ที่จะบานในวันต่อไป

¹⁹ จริต แบ่งเป็น 6 คือ

- ราคจริต คนรับส่วยรังงาม
- โทสจริต คนใจร้อนฉุนเฉียว
- โมหจริต คนฉลาดคนน้อย ชาวคปฐิปาณเฑวพริบ
- วิตักกจริต คนคิดมาก มีปณค้อย
- สัทธาจริต คนเชื่อ้ง่าย ชักจูง้ง่าย
- พุทธิจริต คนฉลาด รู้จักใช้ความคิด

คูวิสุททธิมรรค เล่ม 1 ปริจเฉทที่ 3 กัมมัญฐานคทณนิตเทส, หน้า 128.

4. บุคคลผู้แก้ปัญหา มีดวงตามืดมิด ยังไม่อาจให้บรรลุคุณวิเศษได้ในชาตินี้ เรียกว่า ปทปรมะ เปรียบกับดอกบัวใต้น้ำ นำจักเป็นภักษาแห่งปลาและเต่า 20

ข. ปรับวิธีสอน ผ่อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกัน แต่ต่างบุคคลกัน อาจใช้วิธีต่างกัน ข้อนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องมาจากข้อ ก.

ค. การสอนดำเนินไปในรูปแบบที่ให้ความรู้สึก ว่า ผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกันในการแสวงหาความจริง ให้มีการแสวงหาความคิดเห็นโต้ตอบโดยเสรี หลักข้อนี้ถือว่าเป็นหลักการที่สำคัญในวิธีการแก้ปัญหา ซึ่งต้องการอิสรภาพในทางความคิด และโดยวิธีนี้ เมื่อเข้าถึงความจริง ผู้เรียนก็จะรู้สึก ว่า ตนได้มองเห็นความจริงด้วยตนเอง และมีความชัดเจนในทัศนะ มีความมั่นใจ หลักการข้อนี้ พระพุทธเจ้าทรงใช้อยู่เป็นประจำ ในรูปแบบของการถามตอบ ซึ่งอาจแยกลักษณะการสอนแบบนี้ ออกได้เป็นดังนี้

- ให้ผู้เรียนแสดงความคิดเห็นของตนออกมา ซึ่งข้อคิดให้แก่เขา ส่งเสริมให้เขาคิดและให้เป็นผู้วินิจฉัยความรู้ที่ตนเอง ผู้สอนเป็นเพียงผู้บอก ซึ่งช่องทางเข้าสู่ความรู้ในกรณีนี้ ผู้สอนก็จะกลายเป็นผู้ถามปัญหา แทนที่จะเป็นผู้สอน หรือผู้ตอบ

- มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบอย่างเสรี แค้นงหาความรู้ มิใช่มุ่งแสดงภูมิรู้หรือเพื่อจะข่มกัน

ตัวอย่างในกรณีดังกล่าวนี้จะเห็นได้จากการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบระหว่างพระพุทธเจ้ากับสังกนิกธมมัต อัครศิเวตสนะ ดังนี้

พระพุทธเจ้า อัคริเวสสนะ ท่านจงทำไว้ในใจเถิด ครั้นทำไว้ในใจแล้ว
จึงกล่าวแก่ เพราะคำหลังกับคำก่อนหรือคำก่อนกับคำหลังของท่านไม่ต่อกัน
คุณกรอัคริเวสสนะ ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน รูป เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ เที่ยง หรือไม่เที่ยง

สัจจนิกครนถ์ ไม่เที่ยงพระโคตมผู้เจริญ

พระพุทธเจ้า ก็สิ่งใด ไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข

สัจจนิกครนถ์ สิ่งนั้นเป็นทุกข์

พระพุทธเจ้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา
ควรหรือที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่าเป็นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นของเรา

สัจจนิกครนถ์ ข้อนั้นไม่ควรเลย

พระพุทธเจ้า คุณกร อัคริเวสสนะ ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน
ผู้ใดมีทุกข์ เข้าถึงทุกข์แล้ว กล่าวสิ้นทุกข์แล้วยังตามเห็นทุกข์นั้น ว่า
ของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นของเรา ดังนี้ ผู้นั้นกำหนดทุกข์ทุกข์ตัวเอง
หรือจะทำทุกข์ให้สิ้นไปได้ แล้วจึงอยู่ มีบ้างหรือ

สัจจนิกครนถ์ จะสิ่งมีได้เพราะเหตุไร ข้อนี มีไม่ได้เลย พระโคตม
ผู้เจริญ

พระพุทธเจ้า คุณกรอัคริเวสสนะ ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน
เมื่อเป็นอย่างนี้ ท่านคิดทุกข์เข้าถึงทุกข์แล้ว กล่าวสิ้นทุกข์แล้ว ยังตาม
เห็นทุกข์ว่า นั้นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นตนของเรา ดังนี้ มิใช่หรือ

สัจจนิกครนถ์ แม้จะไม่ถูก พระเจ้าข้า ข้อนีต้องเป็นอย่างนั้น

พระพุทธเจ้า คุณกร อัคริเวสสนะ เปรียบเหมือนบุรุษมีความต้องการ
แก่นไม้ แสวงหาแก่นไม้ เสาหาแก่นไม้อยู่ ถือเอาพร้าที่คมเข้าสู่ป่า
เขาเห็นต้นกล้วยใหญ่ต้นหนึ่งในป่า มีต้นตรง กาลังร่น ไม้คด เขาจึงตัด

ทันกล้วยนั้นที่โคนต้น แล้วตัดยอด ริดใบ เขาไม่พบแม่แต่กระพี แล้วเขา
จะพบกันได้ จากที่ไหน... 21

4.2.1.3 เกี่ยวกับวิธีการสอน

วิธีสอนของพระพุทธเจ้า จากการวิเคราะห์คำอุปมาต่าง ๆ พอจะกล่าวได้ว่า
โดยสรุปแบ่งออกเป็น 2 วิธี คือ

ก. วิธีสากัจฉา หรือสนทนา วิธีนี้เป็นวิธีที่ทรงใช้
อยู่บ่อย ๆ โดยเฉพาะในเมื่อผู้เข้าเฝ้าหรือทรงพบนั้น ยังมีใจเลื่อมใสศรัทธาในพระ-
ศาสนา ยังไม่เข้าใจในหลักธรรม เรื่องนี้พิจารณาจากอุปมาที่ตรัสสนทนากับพระราช
พระนามว่า อชาตศัตรู 22 หรือสัจจกนิครนถ์ 23 เป็นต้น

ข. วิธีบรรยาย วิธีสอนนี้ ทรงใช้ในที่ประชุมใหญ่
เช่น การแสดงธรรมประจำวัน ซึ่งมีพระสงฆ์หรือประชาชนจำนวนมาก และส่วนมากเป็น
ผู้ที่มีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจ และความเลื่อมใสในพระศาสนาอยู่แล้ว โดยประสงค์หา
ความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติม และหาความสุขทางใจ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า บุคคลที่มาฟัง
ทั้งหมดนั้น มีระดับสติปัญญาใกล้เคียงกัน พอจะใช้วิธีบรรยายกว้าง ๆ ได้ ดังตัวอย่าง
คำอุปมาที่มีคำว่า คุณภิกษุทั้งหลาย 24 หรือคุณภิกษวกาถามะทั้งหลาย 25

21 ม.ม. 12/398-399/429-431.

22 ที.สี. 9/126-140/96-113.

23 ม.ม. 12/414-416/447-450.

24 เลมเดียวกัน, 384-387/411-417.

25 อง.ตัก. 20/505/243-246.

4.2.1.4 กลวิธีและอธิบายประกอบการสอน

ก. การยกอุทาหรณ์และการเล่านิทานประกอบคำอธิบาย และการเล่านิทานประกอบการสอน ช่วยให้เข้าใจความหมายได้ชัดเจน ช่วยความจำและให้เกิดความเพลิดเพลิน ทำให้การเรียนการสอนสัมฤทธิ์ผล เช่นจะอธิบายให้เห็นว่า การที่ภิกษุบรรลุนานทั้ง 4 แล้ว ก็คิดว่าตนเองมีที่พึ่งแล้ว มารจักทำอะไรไม่ได้ แม้มารเองก็คิดว่า ภิกษุมีที่พึ่งแล้ว ตนไม่สามารถทำอะไรได้ ก็เช่นเดียวกับเรื่องการรบของเหวคาภิขุสูร และทรงเล่านิทานเรื่องเหวสาธุสงครามประกอบ²⁶ หรือเมื่อต้องการให้เห็นว่าบุคคลที่ประกอบด้วยความประมาทยอมประสพความพินาศ ก็ทรงเล่าเรื่องผู้นำกองเกรียนกับยักษ์ประกอบ²⁷ หรือเมื่อต้องการจะแสดงว่า บุคคลไม่ฟังกล่าววาจาที่แม้จะจริง แต่ไม่ดี ก็ทรงยกนิทานเรื่องนกแขกเต้า²⁸

พระพุทธเจ้าทรงใช้อุทาหรณ์และนิทานประกอบการสอน จะเห็นได้จากคัมภีร์ต่าง ๆ มีอุทาหรณ์และนิทานปรากฏอยู่ทั่วไป เฉพาะคัมภีร์ชาดก มีชาดกถึง 547 เรื่อง

ข. การเปรียบเทียบช่วยข้ออุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้ง เข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัด และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะทรงใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรมเปรียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือเปรียบสิ่งที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาที่เป็นรูปธรรมด้วยกัน ก็ช่วยให้เห็นชัด และมีความหนักแน่นมากขึ้น เช่นเปรียบเทียบที่บังจิตไม่หวนไหวด้วยค่านินทา และสรรเสริญกับภูเขาน้ำไม่หวนไหวด้วย

26. อง.นวก.23/243/450-453.

27. ที.ม.10/319/380-384.

28. ช.ชา.27/246/72.

แรงลม²⁹ หรือเปรียบคนที่เรียนรู้น้อยกับโคลก³⁰ และ หรือเปรียบแสงเงินแสงทองกับการบังเกิดขึ้นของโพชนงค์ 7 ประการ³¹

การใช้อุปมานี้ น่าจะเป็นกลวิธีประกอบการสอนที่พระพุทธองค์ทรงใช้มากกว่ากลวิธีอื่นใด

ค. การใช้อุปกรณการสอน ในสมัยพระพุทธเจ้าย่อมจะไม่มีอุปกรณการสอนชนิดสำเร็จรูปต่าง ๆ ที่จัดทำขึ้นไว้เพื่อการสอนโดยเฉพาะ ทั้งนี้ เพราะการศึกษาในสมัยนั้นยังไม่มีการจัดเป็นระบบดังเช่นในปัจจุบัน หากจะมีการใช้อุปกรณการสอนบ้าง สิ่งที่เป็นอุปกรณก็คงต้องอาศัยวัตถุที่มีอยู่ ปรากฏอยู่ตามธรรมชาติ หรือมีจะนั้นก็จะเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่มีใช้กันอยู่โดยทั่วไป อีกประการหนึ่ง คำสอนของพระพุทธเจ้าส่วนมากก็เป็นคำสอนที่ใช้สอนแก่ผู้ใหญ่ ซึ่งมีอายุพอสมควร และเป็นการสอนเกี่ยวกับหลักธรรม นอกจากนี้ การสั่งสอนของพระพุทธเจ้าก็ได้ประจำอยู่ที่ใดที่หนึ่งเป็นการถาวร หากแต่ว่าเป็นการเคลื่อนที่ไปในดินแดนต่าง ๆ ตามความสะดวก หรืออย่างอิสระ ด้วยเหตุนี้ ความจำเป็นที่จะใช้อุปกรณจึงมีน้อย และโอกาสที่จะใช้อุปกรณก็เป็นไปได้ยาก การใช้ข้ออุปมาต่าง ๆ ก็น่าจะสะดวกกว่า และให้ความกระจ่างชัดเจนที่อยู่แล้ว และแม้เมื่อจะใส่อุปกรณเป็นอุปกรณ ก็มักทรงใช้ในแง่ของการอุปมา จึงปรากฏว่าคำสอนโดยการใช้คำอุปมามีมากกว่าการสอนโดยใช้อุปกรณการสอน แต่อย่างไรก็ดี ก็ยังพอมีตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าทรงใช้อุปกรณการสอนเหมือนกัน มีข้อที่ควรสังเกตว่าในการใช้อุปกรณการสอนนั้น จะทรงใช้กับผู้เรียนที่มีอายุน้อย หรือผู้ที่มีความรู้น้อย ซึ่งจะเข้าใจถึงที่เป็นรูปธรรม หรือวัตถุได้ง่ายกว่าสิ่งที่เป็นนามธรรม และข้อที่นำพิจารณาอีก

²⁹ ช.ธ.25/16/25.

³⁰ เล่มเดียวกัน, 21/35.

³¹ ส.ม.19/516/141.

ประการหนึ่งก็คือ ลักษณะการใช้อุปกรณ์การสอนที่ทรงใช้ในแง่ของการอุปมา ดังตัวอย่าง
ในพุทธพจน์ว่า

วันหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จมายังที่อยู่ของสามเณรราหุล เขมองเห็น
แล้ว จึงปลุกอาสนะ และจัดน้ำล้างพระบาทไว้ พระผู้มีพระภาคล้าง
พระบาทแล้ว ทรงเหลือน้ำไว้ในภาชนะหนึ่ง เมื่อสามเณรถวาย
บังคม นั่งเรียบร้อยแล้ว พระองค์ได้ตรัสถามว่า "ราหุล เธอเห็นน้ำที่
เหลืออยู่หนึ่งในภาชนะนี้หรือไม่" พระราหุลทูลว่า "เห็น จึงตรัสว่า
"คนที่พูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ ก็มีคุณธรรมของสมณะเหลืออยู่น้อยเหมือนน้ำใน
ภาชนะนี้" เสร็จแล้วทรงเทน้ำนั้นเสีย ตรัสถามว่า "ราหุล เธอเห็นเรา
เทน้ำหนึ่งนั่งทิ้งไปหรือไม่" ราหุลทูลว่า "เห็น จึงตรัสว่า "คนที่ไม่มี
ความละเอียดในการกล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่ ก็เป็นผู้ที่คุณธรรมของสมณะออก
ทิ้งเสีย เหมือนอย่างนั้น" แล้วทรงคว่ำภาชนะลง ตรัสถามว่า "เธอเห็น
ภาชนะนี้คว่ำลงแล้วไหม" ราหุลทูลว่า "เห็น จึงตรัสว่า "คนที่ไม่มี
ความละเอียดในการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ คุณธรรมของสมณะของเขาก็ชื่อว่า
ไปแล้ว เหมือนอย่างภาชนะนั้น แล้วทรงหงายภาชนะนั้น ตรัสว่า "เธอ
เห็นภาชนะว่างเปล่านี้ไหม ?" ราหุลทูลว่า "เห็น จึงตรัสว่า "คนที่ไม่มี
ความละเอียดในการพูดเท็จ ทั้งที่รู้อยู่ คุณธรรมของสมณะของเขาก็ว่าง
เปล่า เหมือนอย่างภาชนะนั้น"

ตรัสถามว่า "ราหุล แวนมีประโยชน์อย่างไร"

ทูลตอบว่า "มีประโยชน์สำหรับสองคุณ พระเจ้าข้า"

ตรัสว่า "อันนั้นเหมือนกันราหุล บุคคลควรพิจารณาเสียก่อน จึง
กระทำกรรมด้วย ภาย วาจา ใจ 32

เรื่องอื่นนอกจากนี้ เช่นทรงสอนภิกษุเรื่องการปฏิบัติตนในการเข้าไปสู่สกุล มีความว่า พระพุทธเจ้าทรงโบกฝ่าพระหัตถ์ในอากาศ แล้วตรัสสอนว่า ภิกษุเมื่อเข้าไปสู่ตระกูลแล้วไม่พึงคิดขงเหมือนกับฝ่ามือในอากาศ 33

แม้ในเรื่องทรงกำชับประดุจก็เป็นตัวอย่างในเรื่องการใช้อุปกรณ์การสอนได้เช่นกัน 34

ง. การทำเป็นตัวอย่าง วิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะการสอนในคานจรรย์ธรรม ก็คือการทำเป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอนโดยตรง แต่เป็นการสอนเป็นทำนองการสาธิตให้ดู ในกรณีของพระพุทธเจ้านั้น เป็นไปในแบบของการเป็นผู้นำที่ดี และการสอนโดยทำเป็นตัวอย่าง ก็คือพระจริยาวัตรอันดีงามที่เป็นอยู่โดยปกติ กลวิธีการสอนแบบนี้สามารถจะพิจารณาเห็นได้จากคำอุปมาที่ว่า... เราฉนี้โค สัตว์เหล่านั้นก็ฉนั้น... 35 และควรกระทำตนเหมือนอย่างที่กำลังสอนคนอื่น 36 หรือพูดอย่างใดทำอย่างนั้น 37

33 ส.นิ.16/471/234.

34 ส.ม.19/1712/548.

35 ช.สุ.25/389/471.

36 ช.ช.25/22/36.

37 ที.ม.10/211/255-256, ช.วิมาน.26/401/441.

4.3.1 วิเคราะห์คำประวัตินิติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรม

4.3.1.1 การตั้งถิ่นฐาน

คำอุปมาในพระไตรปิฎก แสดงให้เห็นว่า ในสมัยพุทธกาล มีการตั้งหลักแหล่งที่มีความเป็นระเบียบ มีคำ 4 คำ ปรากฏอยู่ในคำอุปมาและทั่ว ๆ ไป คือ ความ นิคม นคร ชนบท จากการวิเคราะห์ความหมายของคำดังกล่าว จะพบลักษณะของการตั้งถิ่นฐานในสมัยนั้น ดังนี้

ก. ความ เป็นคำโคต ความปกติแล้ว คำนี้จะไม่ใช่ตามลำพัง แต่จะใช้ควบคู่กันไปกับอีกคำหนึ่ง คือ นิคม เช่น

- พวกเด็กชายหญิงพากันออกมาจากคามและนิคมไปยังสระน้ำ แล้วจับเอาปูมาเล่น ³⁸
- ชนทั้งหลายอีกทั้งฝูงวัวพากันมาค้ำน้ำจากสระใหญ่ อันตั้งอยู่ใกล้คามและนิคม ³⁹
- ภิกษุรูปหนึ่ง อาศัยการบิณฑบาตจากคามนิคม ⁴⁰
- พราหมณ์ทั้งหลายสร้างเรือนไฟ (อศยาคาร) ใกล้ ๆ เขตแดนของคาม นิคม แล้วประกอบพิธีบูชาไฟ ⁴¹

³⁸ ม.ม. 12/400/432, ส.ส. 15/503/180-181.

³⁹ อ.ป. 22/331/442.

⁴⁰ ส.น. 16/682/315.

⁴¹ วิ.มหา. 1/10/19.

แต่คำนี้ อาจจะมีไช้ตามลำพัง หรือสมาสกับชื่อของหมู่บ้าน ก็อย่างภิกษุเข้าไป
 บินตามตบ บังหมู่บ้านกลับตกลงมา. อันเป็นภูมิสำเนาเดิมของพระสุทินเป็นต้น 42

ความหมายของคาม

พระวินัยปิฎก ให้ความหมายไว้ 2 ประการ คือ

- ก. กุฎี 1 หลัง 2 หลัง 3 หลัง หรือ 4 หลัง 43
 ข. กองเวียงนที่จลคอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่งเกินกว่า 4 เคียน (สกุโถ
 อติเรกจตุมาสนีวิฎีโร โสปี วุจจติ คาม) 44

พจนานุกรม บาลี อังกฤษ ของสมาคมบาลีปกรณ์ ให้ความหมายว่า

- หมู่บ้าน มีขนาดเล็กกว่านิคม และเล็กที่สุดในระบบของการตั้งถิ่นฐาน... 45

42 วิ.มทา.1/10/19.

43 วิ.มทา.1/85/84, คำว่า กุฎีในพจนานุกรม บาลี อังกฤษ หน้า 219
 อธิบายว่า กระท่อมที่ทำด้วยอิฐ หนา หรือดินเหนียว.

44 วิ.มทา.1/86/84.

45 Rhys Davids, and Stede, op.cit., p. 249. "a collection
 of houses, a hamlet, ... a parish of village having boundaries
 and distinct from the surrounding country...in size varrying,
 but usually small and distinguished from nigama, a market town.
 It is the smallest in the list of settlements making up a
 "state ..."

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายว่า คำ น. บ้าน หมู่บ้าน⁴⁶
 จากความหมายทั้งหมดนี้ สันนิษฐานได้ว่า คำ ก็นี้คือหมู่บ้าน ซึ่งเป็นชุมชนหนึ่งของ
 สังคม เป็นชุมชนที่ใหญ่เหนือขึ้นมาจากหน่วยที่ย่อยที่สุด คือครอบครัว

ช. นิคม คำนี้นิยมใช้ควบคู่กับคำว่า คำ⁴⁷ แต่บางแห่งก็ใช้
 คำว่าคำนี้โดยสมรสกับชื่อของตำบลเช่นคำว่า อรุเวลาเสนานิคม

ความหมายของนิคม

Miss Horner⁴⁸ ให้ความหมายไว้ว่า เมืองที่มีตลาด (a market town)
 โดยอธิบายว่า คำนี้มาจากคำ 2 คำ คือ นี (แม่น้ำ) กับ คำ มีความหมายว่า เมืองที่
 ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำ ก็โดยเหตุที่ในสมัยนั้น แม่น้ำเป็นเส้นทางคมนาคม และการค้าขายที่สำคัญ
 ดังนั้นเมืองที่ตั้งอยู่บนฝั่งน้ำ จึงกลายเป็นศูนย์กลางทางการค้า หรือเป็นตลาด อาทิเหตุผล
 ดังกล่าว เชื่อกันว่า นิคม คือเมืองที่มีตลาดการค้า (a market town) หรือเมือง
 เล็ก (a little town)

⁴⁶ พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 (พิมพ์ครั้งที่ 9, โรงพิมพ์ศูนย์กลาง
 ทหารราบ, 2513), หน้า 243.

⁴⁷ ม.ม12/400/432.

⁴⁸ I.B. Horner, Middle Length Saying II (London : The Pali
 Text Society, 1954), p. 30, ดู Book of the Discipline II, p. 63.
 ควบ. นาวาอากาศเอก พิเศษ แยมประพัฒน์ทอง ให้ข้อคิดเห็นว่า นิคม คือ บาง หรือตำบล
 อาจมาจากคำว่า นีร (น้ำ) + คม (การไป) → นิคม = การไปของน้ำ.

ในสมันตปาสาทิกา อรรถกถาของพระวินัยกถาถึงนิกมว่า สถานที่ไม่มีกำแพงล้อมรอบ (แต่) มีศาลา (อาคารปริกฺเขโป สวาปโณ นิคโม เวทิตฺโท) ⁴⁹

ในพจนานุกรม ขาดิ อังคะ อธิบายว่า คำนี้มาจากสันสกฤต คือ นิ + คาม = นิกาม นิกม มีความหมายว่า สถานที่พบบัน หรือมารวมประชุมกัน (a meeting place or coming together) ⁵⁰

ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายของนิกมว่า หมู่บ้านใหญ่ คำบาล ⁵¹
จากคาม หมายถึงทั้งหมดนั้น แม้จะไม่เป็นช้อยติว่า นิกมควรจะมีลักษณะเช่นไร แต่จากการพิจารณาความหมายดังกล่าว ก็สันนิษฐานได้ว่า ความหมายของนิกมที่ว่า คำบาลน่าจะถูกต้อง ด้วยเหตุผลดังนี้

1. ในการกล่าวคู่กับคำ คาม นิกมจะตามมาเป็นอันดับที่สอง เสมอ คือ คาม นิกม หากว่า คาม หมายความว่า หมู่บ้าน นิกมก็ควรจะใหญ่กว่าและนั่นคือ คำบาล
2. ในการพิจารณาถึงขนาดของนิกม มีลักษณะบางประการที่แสดงว่า นิกมนั้นน่าจะมีขนาดอยู่ระหว่าง คาม กับ นคร เช่นในตัวอย่างของคำอุปมาที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสต่อพราหมณ์หนึ่งว่า

ศูนย์วิทยพัทยาการ

⁴⁹ สมันตปาสาทิกาย นาม วินยฎฐกถาย ทติโย ภาโค, พิมพ์ครั้งที่ 3 (พระนคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2497), หน้า 243.

⁵⁰ Rhys Davids, and Stede, op.cit., p. 190.

⁵¹ พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 (พิมพ์ครั้งที่ 9, โรงพิมพ์ศูนย์การทหารราบ, 2513), หน้า 507.

... ตเมณิ ทฺว เหว วเพยยาสิ เอหมโภ ปฺริส อัย มคฺโค ราชคหิ คจฺจติ
 เตน มุหุตฺตํ คจฺจติ เตน มุหุตฺตํ กนฺตฺวา ทกฺขิสฺสฺสึ อมฺกํ นามํ... 52

... บุคคลผู้ของการเดินทางไปยังกรุงราชคฤห์ อาจจะเข้าไปหาพราหมณ์
 คนหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้รู้จักทางไปสู่กรุงราชคฤห์ พราหมณ์นั้นได้แนะนำหนทาง
 โดยกล่าวว่ "คุณกรสหาย ถนนนี้แลนำไปสู่กรุงราชคฤห์ ท่านจะเดินไป
 ทางนี้ เมื่อเดินไปชั่วขณะหนึ่ง ท่านจะพบหมู่บ้าน (คาม) จึงเดินต่อไป
 อีกชั่วขณะหนึ่ง ก็จะพบตำบล (นิคม) และเมื่อท่านเดินทางต่อไป ท่านก็จะ
 พบกรุงราชคฤห์ (นคร) อันสมบูรณ์ด้วยอุทยานและสระน้ำ..."

ตัวอย่างนี้ แสดงให้เห็นว่าขนาดของนิคมอยู่ระหว่าง คาม กับ นคร

นอกจากนี้ คำที่พบบ่อย ๆ คือคำว่า อรุ เวลาเสนาานิคม ในพุทธประวัติแปลว่า
 ตำบลอรุ เวลาเสนาานิคม และมีข้อที่ควรสังเกตุว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ชัดเจนเกี่ยว
 กับคำว่า คาม คือทรงตรัสถึง เหตุการณ์ก่อนที่พระองค์จะทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาว่า "เมื่อ
 เราแสวงหาทางเพื่อบรรลुพระสัมมาสัมโพธิญาณนั้น เราได้เดินทางมาโดยลำคัม ผ่านแควน
 มคธ บรรลुถึงตำบลอรุ เวลาเสนาานิคม ณ สถานที่นั้น เราได้พบชวนอันเป็นที่นารัณรมย์ สาย
 น้ำไหลอันใสสะอาด... และหมู่บ้าน (คาม) ที่จะแสวงหาอาหาร 53

จากหลักฐานดังกล่าวมานี้ จึงสันนิษฐานว่า นิคม คือตำบล แมว่ คาม และนิคม
 จะแตกต่างกันอยู่มาก แลยที่เป็นหัวหน้าของคามหรือนิคม บาลีใช้ศัพท์เดียวกัน คือ คามณิ⁵⁴

52 น. อ. 14/102/86.

53 ม. ม. 13/491/448.

54 ส. สพ. 18/626/402, 627/403.

ค. นคร คำนี้เป็นอีกคำหนึ่งที่พบบ่อย ๆ เช่นในตัวอย่างที่ทรง
เปรียบผู้ที่มีความคิดอันล้ำลึกในโลกว่าเป็นเหมือนนครเหล็ก ที่มีคูล้อมรอบแต่ไม่มีประตู 55

ความหมายของนคร

ในพจนานุกรมบาลี อังกฤษ ใต้ให้ความหมายไว้ว่า นคร คือ เมือง หรือป้อม
(City, Fortress) คำนี้มีใคร่ครวญมาจากคำของชาวอารยัน และอธิบายว่าเป็นเมือง
ที่เป็นที่ตั้งของรัฐบาลและเป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญ ไม่เหมือนกับคามและนิคม 56

ในอังกฤษนิยาย ให้ความหมายไว้อีกอย่างหนึ่งว่า นคร คือ ป้อม หรือเมืองหน้า
ด่าน 57

อย่างไรก็ดี ความหมายของนคร ไม่สลับซับซ้อนเกินไป พอจะเข้าใจได้ว่า เมือง
ผู้ที่เป็นประมุขหรือหัวหน้าของเมือง ดำรงตำแหน่งเป็นราชา เช่น พระเจ้าสุทโธทนะแห่ง
นครกบิลพัสดุ์ เป็นต้น

นครแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. มหานคร เป็นเมืองใหญ่ มีประชาชนมาก สมบูรณ์ด้วยแห่งทรัพยากร มี
เศรษฐกิจมาก ในมหาปรินิพพานสูตรกล่าวถึงมหานครไว้เพียง 6 แห่ง คือ สาวัดดี ราชคฤห์
สาเกต โกสัมพี พาราณสี จัมปา 58

55 ชุ.ชา. 27/2392/515.

56 Rhys Davids, and Stede, op.cit., p. 345.

57 อญ. พสก. 24/95/208-209.

58 ที.ม. 10/137/169-170.

2. นคร เป็นเมืองไม่ใหญ่มาก มีประชาชน ความเจริญ และความมั่งคั่งสมบูรณ์ คอยกความนานคร เช่น ที่พระอนนทกลาวไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า เมืองกุสินารา เป็นเมืองเล็ก (ชุตถนครก) เป็นเมืองคอน (อุชชังคณครก) เป็นเมืองสาขา (สาชนครก) เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าไม่สมควรปรินิพพาน 59

Rhys Davids ได้ให้ความหมายคำว่า นครก ไว้ 3 บัญ

1. เมืองเล็ก
2. เมืองเล็ก ตั้งอยู่กลางป่า
3. เมืองที่เป็นสาขาของเมืองใหญ่ 60

ง. ชนบท เป็นคำที่มีใ้บ่อย ๆ ในภาษาบาลี แม้ในคำอุปมาก็มีคำนี้ปรากฏอยู่เสมอ ๆ

ความหมายของชนบท

ในภาษาบาลี คำนี้มีความหมายกว้างกว่าในภาษาไทย เป็นคำที่ใช้หมายถึงอาณาเขตหรือบริเวณที่ประกอบด้วย ความ นิคม และนคร เช่นตัวอย่างอุปมาที่ว่า

เสยฺยถาปิ อุทายิ ปรีโส เอิ วเทยฺย อัยฺ ยา อิมสฺมิ ชนปเท ชนปทกลุ-
 ยายี ตํ อิจฺจามิ ตํ กาเมปิตี... อมฺกสฺมิ นาม คาเม วา นิคเม วา
 นครเ วาติ... 61

59 ส.ม. 10/137/169-170.

60 T.W. and C.A.F. Rhys Davids, Dialogues of the Buddha part II. (London : The Pali Text Society, 1959), p. 161.

61 ม.ม. 13/373/356-357.

คุกร อุทัย เหมือนบุรุษซึ่งกล่าวอย่างนี้ว่า เราปรารถนารักใคร่นางชนบท
 กัลยาณีในชนบทนี้ คนทั้งหลายฟังตามเขาอย่างนี้ว่า พ่อ นางชนบทกัลยาณีที่พ่อ
 ปรารถนารักใคร่พอใจนั้น พ่อรู้จักหรือว่าเป็นนางกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์
 คุทร เมื่อเขาถูกถามดังนี้แล้ว เขาจึงตอบว่า หามิได้ คนทั้งหลายจึงถามเขา
 ว่า พ่อ นางชนบทกัลยาณีที่พ่อปรารถนารักใคร่พอใจนั้น พ่อรู้จักหรือว่า นางมีวรรณะ
 อย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ เมื่อเขาถูกถามดังนี้แล้ว เขาจึงตอบว่า หามิได้ คน
 ทั้งหลายจึงถามเขาว่า พ่อ นางชนบทกัลยาณีที่พ่อปรารถนารักใคร่พอใจนั้น พ่อ
 รู้จักหรือว่า สูง ท่า หรือพอสันตัก คำ ขาว หรือผิวดำ อยู่ใน คาม นิคม
 หรือ นคร โนน...

จากตัวอย่างนี้ ลำดับของคำถามเกี่ยวกับนางชนบทกัลยาณีเป็นที่น่าสนใจ สะท้อน
 ให้เห็นโครงสร้างทั้งหมดของชนบท จะเห็นว่า ชนบท เป็นโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรม
 หมายใหญ่สุด ประกอบด้วยหน่วยย่อยต่าง ๆ ซึ่งเริ่มตั้งแต่ วรรณะ แลวจบลงด้วย
 หน่วยอันเป็นที่อยู่ เริ่มจาก คาม นิคม และนคร

ในลักษณะอันใกล้เคียงกันนี้ ชนบทอาจมีความหมายเท่ากับประเทศได้ เช่นในเรื่อง
 ที่พระพุทธเจ้าทรงเล่าให้พราหมณ์ผู้หนึ่งฟัง ตอนหนึ่งว่า

เอวํ วุฑฺฒเต พราหมเณ ปุโรหิตเณ พราหมโณ ราชาณํ มหาวชิคํ เอตทโวจ
 โภโต โข ราชโณ ชนปโท สกณฺฏโก ลอฺปปีโห คามฆาตาปี ทิสฺสนฺติ นิคม-
 ฆาตาปี ทิสฺสนฺติ นครฆาตาปี ทิสฺสนฺติ ปนฺถพฺพนาปี ทิสฺสนฺติ... 62

62 ที.ส. 9/206/171-172. T.W. Rhys Davids ใน Dialogues of the Buddha I, p. 175 แปล คามฆาตาปี นิคมฆาตาปี นครฆาตาปี ว่า the villages, towns and cities are pillaged by the decoits...

ดูเปรียบเทียบกับ อจ. อจฺจก. 23/132/256-257 ซึ่งกล่าวเปรียบเทียบกับอนิสฺส
 ของอุโบสถ 8 ประการ ก็มีการครองราชย์ของพระราชานในชนบท 16 แห่ง มี อังคะ มคฺช
 เป็นตน ควย.

คุณพรหมณ เมื่อพระเจ้ามหาวิจิตรราช รับสั่งอย่างนี้แล้ว พรหมณ
 ปรีทิต กราบทูลว่า ขนบของพระองค์ ยังมีการ เบียดเบียนกัน โจรปล้น
 ขานกัฏี ปล้นนิคมกัฏี ปล้นเมืองกัฏี ทำร้ายในหนทางเปลี่ยวกัฏี ยังปรากฏอยู่
 พระองค์จะโปรดยกภาชีอากร ในเมื่อบานเมืองยังมีได้ย่นหนาม ยังมีการ
 เบียดเบียนกัน ด้วยเหตุที่ยกเสี้ยนนี้ จะฟังชื่อว่า ทรงกระทำการมีสมควร
 บางคราวพระองค์จะทรงพระดำริอย่างนี้ว่า เราจักปราบเสี้ยนหนาม คือ
 โจร คุกคามประหาร คุกคามจองจำ คุกคามรับไหม คุกคามตำหนิ
 โทษ หรือเนรเทศ อันการปราบปรามด้วยวิธีเช่นนี้ ไม่ชื่อว่า เป็นการปราบ
 ปรามโดยชอบ เพราะว่าโจรบางพวกที่หลุดจากกำจัด จักยังมีอยู่ ภายหลัง
 บัณฑิตจักเบียดเบียนบ้านเมืองของพระองค์ แคววการปราบปรามเสี้ยนหนาม
 คือโจร นี้ จะชื่อว่าเป็นการปราบปรามโดยชอบ เพราะอาศัยวิธีการดัง
 ต่อไปนี้

1. พลเมืองเหล่าใด ในบ้านเมืองของพระองค์ ชมักเขม่นในกสิกรรม
 และโครักขกรรม ขอพระองค์จงเพิ่มชาวปลูกร และชาวกินไร่แก่
 พลเมืองเหล่านั้นในโอกาสอันสมควร
2. พลเมืองเหล่าใด ในบ้านเมืองของพระองค์ ชมักเขม่นในพาณิชย-
 กรรม ขอพระองค์จงเพิ่มทุนให้แก่พลเมืองเหล่านั้นในโอกาสอัน
 สมควร
3. ข้าราชการเหล่าใด ในบ้านเมืองของพระองค์ชยัน ขอพระองค์จง
 พระราชทานเบี้ยเลี้ยงและเงินเดือนแก่ข้าราชการเหล่านั้น ใน
 โอกาสอันสมควร

คนเหล่านั้นแหละ จักเป็นผู้ช่วยชวยในการทำงานของตบ ๆ จักไม่เบียด
 เบียดบ้านเมืองของพระองค์...

ตัวอย่างนี้ จะมองเห็นว่า ชนบท มีลักษณะเป็นประเทศ ความเจริญรุ่งเรืองของชนบท ขึ้นอยู่กับความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจของประชาชน และส่วนประกอบของชนบทในที่นี้คือ คาม นิคม และนคร

ชนบท อาจหมายถึงสถานที่กว้างใหญ่ซึ่งประกอบด้วยเมืองใหญ่ ๆ หลายเมือง เช่น ในคำความขนิมชนบท ในพุทธประวัติกล่าวว่ามีชนบทประกอบด้วยเมืองใหญ่ ๆ หลายเมือง เช่น อังคะ นคร กาสี โกศล เป็นต้น⁶³ ในลักษณะนี้ ความหมายของชนบทน่าจะตรงกับ ภาค

บางครั้ง ชนบทอาจหมายถึงสถานที่กว้างใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่งโดยไม่มีขอบเขตกำหนดแน่นอน เช่น ตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าทรงอุปมาด้วยนายกอง เกวียน โดยตรัสเล่าถึงนายกอง เกวียน นายกอง เกวียนหนึ่งพัก เลม เดินทางจากปริตติยชนบทไปยังปัจฉิมชนบท ขณะเดินทางผ่านป่า ได้พบยักษ์ตนหนึ่งจึงแปลงมาในรูปของนักเดินทาง นายกอง เกวียนถามเขาว่า "ท่านมาจากไหน" เขาตอบว่า "มาจากชนบทที่อื่นนั้น" (อนุกมทาชนปทาติ) "แล้วท่านเลาจะไปไหน" นายกอง เกวียนตอบว่า "จะไปยังชนบทชื่อโนน (อนุกั นาม ชนปโท)"⁶⁴

มีข้อที่ควรสังเกตุว่าในตัวอย่างนี้ คือ ในตอนแรก ชนบทมีความหมายกว้างและคลุมเคลือ เพราะกล่าวเพียงว่า ปริตติยชนบท (ชนบทตะวันออก) หรือ ปัจฉิมชนบท (ชนบทตะวันตก) แต่ในการสนทนาระหว่างนายกอง เกวียนกับยักษ์ จะเห็นว่า ชนบทมี

⁶³ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, พุทธประวัติ เล่ม 1 (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2499), หน้า 1-2.

หลวงวิจิตรวาทกร, ศาสนาสาฎก เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์ ส.ธรรมภักดี, 2499), หน้า 15.

⁶⁴ ที.บ. 10/319/381.

ความหมายแคบ เขา และน่าจะมีการออกชื่อของชนบทซึ่งเป็นหลักฐานที่ของทั้ง 2 ฝ่ายด้วย โดย
สันนิษฐานจากส่วนหนึ่งที่ว่า "จากชนบทชื่อโนน" แสดงว่า น่าจะมีการบงบอกชื่ออื่น

นอกจากนี้ ชนบทอาจมีความหมายถึงอาณาเขตหรือบริเวณรอบนอกของเมืองหลวง
ก็ได้ เช่นในคำว่า ปัจจุบันชนบท ดังอุปมาเรื่องคนเป่าสังข์ในพจนานุกรมที่ว่า

ภูมัพพ ราชัญญ อัญญุโร สงฺฆโม สงฺฆมาทาย ปัจจุนฺทิม ฆนปถ
อคมลสิ... 65

คนเป่าสังข์ เดินทางไปยังปัจจุบันชนบทแห่งหนึ่ง เวลาเช้าตรู่ เขาเดิน
เขาสู่มุขบานของปัจจุบันชนบทนั้น และเป่าสังข์ขึ้น ประชาชนของหมู่บ้านนั้น
ไม่เคยเห็นการเป่าสังข์มาก่อน เมื่อใดเห็นการเป่าสังข์ก็พากันพอใจ เมื่อ
เขาว่างสังข์ของ ก็พากันทดลองเป่าสังข์นั้น โดยหวังว่าสังข์จะดังขึ้นได้เอง
เช่นเดียวกับที่คนได้เห็นได้ยิน โดยไม่เข้าใจความเป็นจริงว่า การที่สังข์มีเสียง
ดัง ๆ ได้นั้น จำต้องอาศัยการเป่าจากผูเป่า คนเป่าสังข์เมื่อเห็นอาการ
ดังนั้นก็รำพึงว่า คนในชนบทนี้ ขาดใจเขลาเสียจริง ว่าแล้วก็เลยสังข์
แฉวงเสียไป

ในพจนานุกรมบาลี อังกฤษ ให้ความหมายของชนบทไว้ว่า ประเทศที่มีคนอยู่
(Inhabited country) ประเทศ (Country) ภาคพื้นอันกว้างใหญ่ (Continent)
จังหวัด (Province) และให้ความหมายของนางชนบทที่สวยงามว่า นางงามของประเทศ
(Country beauty) หรือนางงามที่สุดในจังหวัด (The most beautiful girl in
a province) 66

65 ที.ม. 10/315/374-376.

66 Rhys Davids, and Stede, op.cit., p. 278.

สันนิษฐานได้ว่า การตั้งถิ่นฐานของชาวอินเดียนิยมพุทธกาล มีการตั้งถิ่นฐานโดย
การจัดระเบียบการปกครองแยกออกเป็น คาม นิกม นคร และชนบท

4.3.1.2 กลุ่มทางสังคม

ก. วรณะหรือชนชั้น

เรื่องของวรณะ เป็นเรื่องของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งอยู่ก่อนพระพุทธศาสนา
วรณะทั้ง 4 ได้แก่ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ชูทร ได้รับการยอมรับนับถือจากสังคมของชาว
อารยันมาตลอดเวลายาวนาน ในสมัยพระพุทธเจ้า เรื่องของวรณะก็ยังได้รับการยอมรับ
นับถือกันอยู่ แม้พระพุทธเจ้าจะไม่ทรงสนับสนุนในพระศาสนาของพระองค์ แต่พระองค์ก็
ไม่ทรงปฏิเสธ จะเห็นได้จากการสนทนาคราวหนึ่งกับพระเจ้าปเสนทิโกศล พระองค์ถูก
พระราชทานถามว่า อะไรเป็นขอแตกต่างระหว่างวรณะทั้ง 4 พระพุทธเจ้าทรงตรัสตอบ
เป็นข้ออุปมา ควชขาง มา และวัว ที่ได้รับการฝึก มีความแตกต่างจากขาง มา วัว ที่ไม่
ได้รับการฝึก 67

นอกจากนี้ ครั้งหนึ่ง พระองค์ได้ทรงอธิบายความฝันของพระองค์โดยทรงยกข้อ
อุปมาว่า นก 4 ตัว มีสีต่าง ๆ กัน บินมาจากทิศทั้ง 4 มาเกาะอยู่ เหนือเดียวกับภิกษุสาวก
ของพระองค์ที่มาจากวรณะทั้ง 4 คึงกล่าว เขามาสู่พระธรรมวินัย 68

เรื่องของวรณะนี้ แม้พระพุทธเจ้าจะทรงยอมรับว่ามีอยู่คังกล่าวแล้ว แต่พระองค์
ก็พยายามที่จะลบล้างให้หมดไป หรือให้น้อยลง ทั้งนี้จะเห็นได้จากคำสอนที่ว่า "เมื่อบุคคล
เขามาสู่ธรรมวินัยนี้แล้ว เขาก็จะเป็นคนไม่มีวรณะ (เวณณีย) 69 หรือจากอุปมาที่ว่า

67 ม.ม. 13/576-579/520-523.

68 อจ. ประจก. 22/196/269.

69 อจ. พสก. 24/101/225.

"เปรียบเทียบปัญหาหมานที เมื่อไหลลงสู่มหาสมุทรแล้ว ขอมละชื่อเดิมเสีย เช่นเดียวกับ
ภิกษุที่มาจากชาติ ตระกูล วรรณะ ต่างกัน เมื่อเขามาสู่ธรรมวินัยแล้ว ก็ยอมละชาติ
ตระกูล วรรณะเดิม" 70

ข. ครอบครัว

ในหมู่นักที่ยูรวมกันเป็นกลุ่ม กลุ่มที่เล็กที่สุดของสังคมก็คือครอบครัว คำว่า
ครอบครัวในภาษาบาลีตรงกับคำว่า กุล หรือตระกูล 71 ตระกูลในพระวินัยปิฎกทวารวศ
เล่ม 2 กล่าวถึงตระกูลทั้ง 4 คือ ตระกูลกษัตริย์ ตระกูลพราหมณ์ ตระกูลแพศย์
และตระกูลศูทร 72

และในแต่ละตระกูลนั้น จะประกอบด้วยบุคคลดังต่อไปนี้ บิดา มารดา (มาตاپิตา)
บุตรภรรยา (ปุตตภรรยา) สะโภ (สุมหา) พี่น้องชาย (ภาคา) พี่น้องสาว (ภคินี) และอาจ
มีญาติ (ญาติ) คนรับใช้ (ทาส-ทาสี)

A.L. Basham กล่าวถึงครอบครัวของชาวอินเดียโบราณว่า ประกอบด้วย พ่อ
แม่ หลาน ลุง ป้า น้า อา ญาติ อื่น ๆ และอาจรวมทั้งลูกบุญธรรม คนรับใช้ และพราหมณ์
ประจำตระกูล... 73

70 อจ. สตุทก. 23/109/204-205.

71 ส.น. 16/665-666/308.

72 วิ.มทา. 2/496/325, 552/366.

73 A.L. Basham, The Wonder that was India (Calcutta :

ค. ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในครอบครัว

(1) บิดา มารดา กับบุตรชาย จากการพิจารณาคำอุปมา และหลักฐานอื่น ๆ สามารถสันนิษฐานได้ว่า บิดามารดา กับบุตรชายมีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้งแนบแน่นมาก จนสามารถกล่าวได้ว่า บิดามารดาในสมัยพุทธกาล ปรารถนามุตรชายมากกว่าบุตรหญิง เพราะ

- ข้ออุปมาต่าง ๆ ล้วนแต่เปรียบเทียบระหว่างบิดามารดากับบุตรชาย
- คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เรื่องหน้าที่ของบุตรจะพึงปฏิบัติต่อบิดามารดา⁷⁴
- การสืบสกุลของครอบครัวในสมัยนั้น บุตรชายเป็นผู้สืบสกุล หลักฐานข้อนี้มีให้เห็นมากมาย เช่นในกรณีของพระเจ้าสุทโธทนะ เคยทูลขอพระพุทธเจ้ามิให้ทำการอุปสมบทแก่ผู้ที่บิดามารดาไม่อนุญาต⁷⁵ และพระพุทธเจ้าก็เคยถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้ทำให้ตระกูลสาบสูญ (อุปตฺตกตตาย... กุสุปฺจฺเจตหาย)⁷⁶ ในเรื่องการสืบสกุลนี้ ยังรวมไปถึงในคานของการสืบราชสมบัติ ดังจะเห็นได้ในเรื่อง ของพระเจ้าอชาตศัตรูที่ทรงปลงพระชนมพระราชมิตาก็เพื่อที่จะขึ้นครองราชย์แทน⁷⁷ หรือในกรณีของพระเจ้าสุทโธทนะที่ต้องทรงเสวยโศกเพราะราชโอรสออกบวช และยังเสวยโศกยิ่งขึ้นที่ต่อมาพระราหุลกลับออกบวชอีก ทั้งนี้ก็เพราะทรงเกรงว่าจะไม่มีทายาทสืบราชสมบัติอีกต่อไป⁷⁸

⁷⁴ วิ.มท. 5/73/92, ที่.ม. 10/84/105.

⁷⁵ ที่.ป. 11/199/203.

⁷⁶ วิ.มท. 4/118/169.

⁷⁷ เสนมเดียวกัน, 73/78.

⁷⁸ วิ. จล. 7/366/177.

⁷⁹ วิ.มท. 4/118/169.

อนึ่ง ทรัพย์สินที่ปราศจากผู้สืบสกุล หรือไม่มีผู้ที่จะรับมรดก ทั้งหมดจะต้องเป็น
ของรั้ว บิคารมารดาจึงปรารถนาบุตรชายเป็นอย่างยิ่ง มารดาของพระสุทิน อัครชนนีให้บุตร
สี่คนออกมาก็เพื่อให้มีหลานไว้คอยรับมรดก มิฉะนั้นทรัพย์สินทั้งหมดจะตกไปอยู่แก่ภริยา
ลจันวี 80

- ปรารถนาเพื่อที่จะได้เป็นที่พึ่ง เหตุผลอีกประการหนึ่งที่บิคารมารดาปรารถนา
บุตรชายก็เพื่อหวังว่าจะได้พึ่งในวัยชรา และเมื่อตนดวงลับไปแล้ว บุตรจะช่วยทำบุญอุทิศ
ไปให้ 81

(2) บิคารมารดากับบุตรหญิง จากคำอุปมาไม่พบที่เปรียบเทียบกับบุตรหญิง จึง
สันนิษฐานว่า ตามคติของชาวอินเดียในสมัยนั้น บุตรหญิงน่าจะมีความสำคัญน้อย และเมื่อ
พิจารณาจากหลักฐานอื่น ๆ ก็พบความจริงที่ต้องกันว่า บิคารมารดาให้ความสำคัญกับบุตรหญิง
น้อยกว่าบุตรชาย ทั้งนี้อาจจะเป็นควยเหตุผลที่ว่า บุตรหญิงนั้นเมื่อตอนเล็ก ๆ ก็เป็น
เสมือนวัตถุหรือสมบัติอะไรอย่างหนึ่งที่พ่อแม่จะคอยควบคุมครอบงำ (มาตุรุกษิตา, ปิตุรุก-
ษิตา, มาตาลีปิตุรุกษิตา...) 82 และเมื่อมีวัยอันสมควรก็จะต้องมีสามี จากบานเรือนไป
ยังตระกูลของสามี 83

(3) พี่กับน้อง ถึงแม้จะไม่มีหลักฐานมากนัก แต่จากการพิจารณาข้ออุปมาที่เกี่ยวข้อง
ของบางประการก็พอที่จะสันนิษฐานได้ว่า พี่ยอมเป็นที่เคารพเชื่อฟังของน้อง เทพ อุปมา
ว่า "ภรรยาฟังเคารพสามี ประคองตั้งพี่ ฟังรับใช้สามีตามความปรารถนาด้วยความอ่อน
น้อม" 84

80 วิ.มหา. 1/16/30.

81 อญ. ปญจก. 22/39/46-47.

82. วิ.มหา. 1/429/299 , อญ. ทสก. 24/165/285.

83 อญ. อญฐก. 23/137-140/273-280.

84 อญ. สตุตคก. 23/60/94.

(4) สามีกับภรรยา ขอนี้ก็เห็นเดียวกับข้อที่ 3 แต่จากการพิจารณาคำอุปมา
สันนิษฐานได้ว่า ทั้งสามีและภรรยามีความผูกพันกันมากพอสมควร แต่เป็นความผูกพัน
ในลักษณะที่ว่า สามีอยู่ในฐานะหัวหน้าครอบครัวและถือว่าเป็นที่เชิดหน้าชูตาของภรรยา ⁸⁵
และเป็นที่เคารพของภรรยา ⁸⁶

มีเรื่องที่น่าสนใจบางประการ เกี่ยวกับความผูกพันระหว่างสามีกับภรรยาว่า
บางครั้งความภักดีของภรรยาต่อสามีเกิดขึ้น เพราะหน้าที่มากกว่าเพราะความรัก เช่น
กรณีของภรรยาเก่าของพระสุทินที่ไปชักชวนให้พระสุทินลาเพศบรรพชิตมาครองเรือนตาม
คำแนะนำของมารดาสามี ⁸⁷ หรือกรณีของภรรยา 40 คน ของพราหมณ์มหาโควินทะ
ปราร ณาจะ ออกบวชตามสามีมากกว่าที่จะมีสามีใหม่ ⁸⁸

ความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยา มิใช่จะเป็นไปในลักษณะดังกล่าวแล้วเท่านั้น
มีปรากฏอยู่บ่อย ๆ เหมือนกัน ที่ภรรยาทะเลาะกับสามี หรือภรรยาที่ประพฤติต่อสามีในทาง
ที่ไม่เหมาะสม ดังกรณีของนางภิกษุณีรูปหนึ่งทีกล่าวคำหิเตียมสามีของตนผู้บวชเป็นภิกษุใน
ฐานะที่ภิกษุองค์สามีไม่ปฏิบัติต่อตน เช่นเคย ⁸⁹ หรือกรณีของพราหมณ์แถมสามีให้สัญญาแก่
ภริยาสาวของตนว่า ถ้านางมีลูกชาย จะมอบสิ่งไหนางหนึ่งตัว แต่ต่อมาเขามอบสิ่งให้แก่
นางกอนที่นางจะคลอดลูก นางกสัไม่พอใจ ส่งสิ่งนั้นไปให้ช่างซ่อม ขอมสิ่งสิ่ง แล้วนำเอา
สิ่งนั้นกลับมาเขาจะเย็บสามี ⁹⁰

⁸⁵ ชุ.จ. 30/597/293.

⁸⁶ อง. สศตท. 23/60/94, ชุ.ชา. 27/2500/554.

⁸⁷ วิ.มหา. 1/17/31-32.

⁸⁸ ที.ม. 10/234/282-283.

⁸⁹ วิ.มหา. 3/168/102-103.

⁹⁰ ม.ม. 13/81/74-76.

(5) ครอบครัวสามีกับภรรยาเป็นสะโกล์ ไค่กวดาไวแล้วในตอนที่ว่าด้วยบิดามารดากับบุตรหญิงว่า เมื่อบุตรหญิงมีอายุพอสมควร บิดามารดาก็จะจัดการแต่งงานให้กับบุรุษที่สมควรแล้วส่งบุตรหญิงของตนไปยังตระกูลของสามี ดังจะเห็นได้จากอุบายที่พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบบุรุษบางรูปที่เพิ่งบวชใหม่ ย่อมมีความละอายและความกลัวทอเบา แต่พออยู่ไปนานๆ ก็ทำหิติดีเต็มอุปชฌาย์ อาจารย์ เหมือนกับหญิงสะโกล์มาอยู่บ้านของสามีใหม่ ๆ ก็ยังมีหิริ โอตคัปปะ แต่พออยู่ไปนาน ๆ ก็ดีเทียบบิดามารดาของสามี 91

ตัวอย่างนี้จะยังไม่เห็นความสัมพันธ์ที่ชัดเจน แต่จากหลักฐานอื่น ๆ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ลูกสะโกล์โดยหน้าที่จำต้องเคารพเชื่อฟังสามีอยู่แล้ว ก็เมื่อสามีของตนเป็นผู้ที่เคารพเชื่อฟังบิดามารดา ทานทั้งสองนั้นก็ย่อมอยู่ในฐานะที่ตนควรจะเชื่อฟัง แต่ฐานะของสะโกล์มีข้อพิรุธว่า แม่วานางจะอยู่ในฐานะเป็นภรรยาของบุตรชายของครอบครัว นางก็มีได้รับการยกย่องเท่าที่ควร ลำดับของสะโกล์นับว่ามากเมื่อเทียบกับหญิงอื่น ๆ ในตระกูล จากหลักฐานในพระวินัยปิฎกได้จัดอันดับของหญิงในตระกูลไว้ดังนี้

- สตรีในตระกูล (กุลาอิตฺถี)
- ลูกสาวของตระกูล (กุลาธิดา)
- เด็กสาวในตระกูล (กุลกุมารี)
- สะโกล์ของตระกูล (กุลสุตฺถา)
- คนรับใช้หญิงของตระกูล (กุลทาสี) 92

จากหลักฐานดังกล่าวนี้ จะเห็นว่า หญิงสะโกล์ แม้จะได้รับการนับว่าเป็นสมาชิกคนหนึ่งของครอบครัว แต่ก็อยู่ในฐานะที่ต่ำกว่าที่คนรับใช้ซึ่งเป็นคนภายนอก สะโกล์ก็คงต้องปฏิบัติตามควรแก่ฐานะ แต่สะโกล์จะเคารพเชื่อฟังบิดามารดาของสามีเสมอไป

91 อ.จ.ต.ก. 21/73/102.

92 วิ.มหา. 1/376/248.

ก็หาไม่ เพราะมือขยับย่น ๆ ครั้งที่หญิงสะโปกประพาศิถูกคอกหมั้นทานทั้งสอง ดังเช่นกรณีของ
พราหมณ์ที่ถูบุตรชายกับบุตรสะโปกไล่ออกจากบ้าน 93

ง. การแต่งงาน

สมัยพุทธกาล มีการแต่งงานหลายแบบ แต่แบบที่ได้รับความนิยมมากที่สุด คือ
อวาทะวิวาหะ การแต่งงานแบบนี้ยังไม่เป็นที่ชัดเจนเพียงพอว่า เป็นงานแต่งงานแบบเดียว
แต่มี 2 พิธีการ หรือเป็นการแต่งงาน 2 แบบ และ 2 พิธีการที่แตกต่างกันออกไป

พจนานุกรม ขาดิ อังกฤษ กล่าววว่า

- อวาทะ คือการนำไปจากบ้านของหญิงไปสู่บ้านของชาย "Leading
to (one's home) and leading away (from the bride's
home)." 94
- วิวาหะ คือการพาไปหรือส่งไป "Carrying or sending away" 95
- วิวาหะ การมอบให้เพื่อแต่งงานหรือการแสวงหาสามีให้หญิง
"Giving in marriage or getting a husband for a
girl." 96

และอธิบายความแตกต่างระหว่าง อวาทะและ วิวาหะไว้ว่า

- อวาทะกัญญาคหณ (การรับหญิง)

93 อ.ส. 15/689-690/258-259.

94 Rhys Davids, and Stede, op.cit., p. 112.

95 Ibid., p. 638.

96 Loc.cit.

- วิวาหะภคฺชญาทานํ (การมอบหญิงให้) 97

- ภคฺชญาทานํ การมอบหญิงให้แต่งงาน "Giving away or a girl in marriage." 98

Miss I.E. Horner อธิบายว่า

- อวาวะหะ คือการนำเอาชายจากตระกูลอื่นมาเพื่อหญิง "The bringing of the youth from another family to the girl." 99

- วิวาหะ คือการมอบหญิงให้กับตระกูลอื่น "The sending out of the girl herself to another family." 100

สมันตปาสาทิกาย อรรถกถาพระวินัย เล่ม 2 ให้ความหมายว่า

- อวาวะหะ คือการนำเอาหญิงจากตระกูลอื่นมาเพื่อชาย "อวาวโหติ ทารกสฺส ปฺรกุโธ ทาริกาย อหฺรณํ"

- วิวาหะ คือการส่งหญิงของตนไปสู่ตระกูลอื่น "วิวาโหติ อตุตฺโน ทาริกาย ปฺรกุเลสนํ" 101

97 Loc.cit.

98 Ibid., p. 176.

99 I.E. Horner, Book of the Discipline Vol. I (London : The Pali Text Society, 1959), p. 229.

100 Ibid., p. 230.

101 สมันตปาสาทิกาย วินยฎฺฐกถาย ทฺติโย ภาโค (พระนคร : มหามกุฏ-
ราชวิทยาลัย, 2497), หน้า 47.

จากความหมายทั้งหมดนี้จะพบว่า พจนานุกรม บาลี อังกฤษ กับสมันตปาสาทิกา
ให้ความหมายคำว่า อวาทะและวิวาทะแตกต่างกับ Miss I.B. Horner ในศัพท์อวาทะ
ซึ่งให้ความหมายตรงกันข้าม คือ Miss I.B. Horner บอกว่า อวาทะคือการนำเอา
ชายจากตระกูลอื่นไปเพื่อหญิง 102

ผู้เขียนวิทยานิพนธ์เห็นว่า ความหมายของพจนานุกรมและของสมันตปาสาทิกาน่าจะดีกว่า คือ คำว่า อวาทมงคลและวิวาทมงคล เป็นการแต่งงานคนละแบบกัน แบบ
อวาทมงคล เป็นแบบที่ฝ่ายชายไปแสวงหาหญิง เมื่อพบคนที่ชอบใจแล้ว ก็นำนางนั้นมายัง
ตระกูลของตน แล้วจัดพิธีแต่งงานขึ้น เรียกว่า อวาทมงคล ส่วนแบบวิวาทมงคล เป็น
การแต่งงานที่ฝ่ายหญิงประสงค์จะหาสามีที่เหมาะสมให้กับบุตรสาวของตน ก็ส่งคนออกไป
แสวงหาชายเมื่อพบแล้ว ก็ทำพิธีส่งบุตรสาวของตนไปให้

อย่างไรก็ดี มีบางตัวอย่างที่แสดงว่า อวาทมงคล และวิวาทมงคล น่าจะเป็น
การแต่งงานแบบเดียวกัน ดังเรื่องนางวิสาขา ในธัมมปทีฏฐกถา ภาค 3 ฉบับของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยกล่าวว่า มีคารเสษฐีได้ประกอบพิธีวิวาทมงคลให้กับบุตรชาย (มีคาร-
เสษฐี ปุตุกสุส วิวาทมงคล กโรนุโต) แต่ฉบับของมหามกุฏราชวิทยาลัย และของสมาคม

---

102 Miss I.B. Horner อาจจะเข้าใจความหมายประโยคภาษาบาลีที่ว่า
อวาโทติ ทารกสุส ปรกุโลโต ทาริกาย อหรมัน ไชวเชว เพราะ

- ก. ทารกสุส น่าจะเป็นวิภक्तिที่ 4 แปลว่า เพื่อ
- ข. ปรกุโลโต หากจะขยาย ทารกสุส น่าจะคงอยู่หน้าทารกสุส
- ค. ทาริกาย ซึ่งอยู่หน้า อหรมัน น่าจะเป็นวิภक्तिที่ 2 แปลว่า ซึ่ง

เพราะฉะนั้น ตามประโยคดังกล่าว จึงน่าจะแปลว่า การนำมาซึ่งหญิงจาก
ตระกูลอื่นเพื่อชายว่า อวาทมงคล

บาลีปกรณ์ กล่าวว่ามีคารุณธรรมประกอบพิธีอาวาหรงคส์ให้กับบุตรชาย (มีคารุณธรรม
ปุตตสุส อาวาหรงคส์ กโรนุโต) 102/1

แต่บางตัวอย่าง ดูเหมือนว่า อาวาหรงคส์และวิวาหรงคส์ อาจเป็นแบบเดียวกัน
แต่ 2 พิธีการ หรืออาจเป็น 2 แบบ และ 2 พิธีการ เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแก่อัมพัญญ
อมาสกวา

น โข อัมพัญญ อมุตถราย วิชชาจรณสมุทไทย ชาตีวาโท วา วุจจติ
โคตตวาโท วา วุจจติ นานวาโท วา วุจจติ อรหสิ วา นํ ท्वํ น วา นํ
ท्वํ อรหสิติ ขตฺต โข อัมพัญญ อาวาโท วา โทติ วิวาโท วา โทติ
อาวาหวิวาโท วา โทติ... 103

อัมพัญญะ ในวิชาสมบัติ และจรณสมบัติ อันเป็นคุณยอดเยี่ยม เขาไม่
พูดอ้างอิงชาติ อ้างอิงโคตร หรืออ้างมานะว่า ท่านควรแก่เรา หรือท่านไม่
ควรแก่เรา อาวาหรงคส์ วิวาหรงคส์ หรืออาวาหวิวาหรงคส์มีในที่ใด ในที่
นั้น เขาจึงจะพูดอ้างชาติบ้าง อ้างอิงโคตรบ้าง หรืออ้างมานะบ้าง ว่าท่าน
ควรแก่เราหรือท่านไม่ควรแก่เรา ชนเหล่าใด ยังเกี่ยวของด้วยการอ้าง
ชาติ อ้างอิงโคตร อ้างมานะ หรือยังเกี่ยวของด้วยอาวาหวิวาหรงคส์ ชน
เหล่านั้นชื่อว่า ห่างไกลจากวิชาสมบัติ และจรณสมบัติอันเป็นคุณยอดเยี่ยม

102/1 สัมมปทญฺสุกถา ตติโย ปาโค (พระนคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
2496), หน้า 56.

สัมมปทญฺสุกถาย ตติโย ปาโค (พระนคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2503),
หน้า 61.

The Commentary on the Dhammapada Vol. I (London :
The Pali Text Society, 1970), p. 400.

103 ที.สี. 9/162/129, วิ.บพ. 1/422/291-292.

มีข้อที่ควรสังเกตว่า ในถาวรอาวาทวิวาหมงคล เรื่องที่สำคัญ คือ ฐานะ และ
เกียรติภูมิของทั้งสองฝ่ายจะต้องทัดเทียมกัน โดยแสดงออกในรูปของศัพท์ คือ ชาติ และ
โคตร ผู้ทำหน้าที่ประกอบพิธีอาวาทวิวาหมงคล คือ บิดามารดา หรือผู้ปกครองของทั้งสอง
ฝ่าย ตามปกติพิธีจะจัดใหญ่โต ดังเช่นตัวอย่างครั้งหนึ่ง มหาเศรษฐีแห่งกรุงราชคฤห์จัด
อาหารไว้ถวายพระพุทธเจ้า อนุบาลภิกษุสงฆ์ซึ่งเป็นของเสียจึงทรงมาพบเขา
สำคัญผิดว่า อาหารนั้นจัดไว้เพื่อการต้อนรับพระราช หรือมิฉะนั้นก็เพื่อการอาวาท
มงคล¹⁰⁴ ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า อาวาทวิวาหมงคล เป็นพิธีที่ต้องมีการโรยสายสูง โดย
เฉพาะหากผู้จัดเป็นเศรษฐี

พระวินัยปิฎก กล่าวถึงภรรยาประเภทต่าง ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการแต่งงาน
โดยวิธีต่าง ๆ ควบ คือ

1. ภรรยาที่ช่อมาควยเงิน (ชนักกิตา)
2. ภรรยาที่อยู่ควยความพอใจ (ฉันทวาสินี)
3. ภรรยาที่อยู่เพราะสมบัติ (โภควาสินี)
4. ภรรยาที่อยู่เพราะเสื่อผืน (ปฏวาสินี)
5. ภรรยาที่สมรสโดยวิธีหลั่งน้ำ (โธพัตตกาณี)
6. ภรรยาที่ถูกปลงลงซึ่งเครื่องประดับศีรษะ (โธกตจุมภตา)
7. ภรรยาที่เป็นทาสควย เป็นภรรยาควย (ทาสีนาม)
8. ภรรยาที่เป็นคนรับใช้ควย เป็นภรรยาควย (กัมมการี)
9. ภรรยาชั่วคราว (มุนุคกิตา)
10. ภรรยาเชลย (อชชตกา)¹⁰⁵

¹⁰⁴ วิ. จล. 7/243/103.

¹⁰⁵ วิ. มห. 1/430/299.

- ชนักรัถา ปฏวาสินี โภควาสินี แสดงถึงความสัมพันธ์กันทางด้านเศรษฐกิจ
- โฉปัทตกานี โภกตจุมภตา แสดงถึงลักษณะของพีธีกรรม
- ฉันทวาสินี ไม่แสดงให้เห็นลักษณะใด ๆ ที่เกี่ยวข้องกับทางด้านเศรษฐกิจ หรือพีธีกรรม เพราะหญิงมาอยู่ตามความพอใจของตน
- ทาสีนาม กัมมการี มุหุตติกา และชชหตา แสดงถึงความมีอำนาจของฝ่ายชาย และระบบการกษัตริย์ทางเพศ

นอกจากการแต่งงานดังกล่าวแล้ว ยังมีการแต่งงานบางประเภทที่ไม่ชัดเจนว่าเป็นประเภทใด โดยพิจารณาจากตัวอย่างดังต่อไปนี้

สาวกของอาชีวกพวกหนึ่ง เดินทางมาขอบุตรสาวของแม่หม้ายผู้หนึ่ง ให้กับบุตรของตน ตอนแรกนางปฏิเสธ แต่ต่อมาเมื่อได้รับการรับรองจากพระอาทิตย์ จึงตกลงรับขอเสนอ และมอบลูกสาวให้ ¹⁰⁶

ในที่นี้ ไม่บอกประเภทของการแต่งงาน เพียงแต่ใช้ศัพท์ว่า มอมให้ (อทาสี)

อีกวิธีหนึ่ง เป็นการหลั่งน้ำแล้วมอมให้ เช่น กรณีของอุคคกฤหมดี ชาวเมืองเวสาลี ที่ทำพิธีหลั่งน้ำแล้วมอบภรรยาของตนให้แก่บุรุษผู้หนึ่ง ¹⁰⁷

อนึ่ง มีการกล่าวถึงพราหมณ์ 5 ประเภท ซึ่งเกี่ยวข้องกับ การแต่งงาน อันเป็นพิธีของพราหมณ์โดยเฉพาะ คือ

1. พราหมณ์ เสบอควยพรหม (พราหมณ์พรหมสม)

¹⁰⁶ วิ. มทา. 1/423/292.

¹⁰⁷ อญ. อญฐก. 23/111/213-214.

2. พราหมณ์เสมอด้วยเทวคา (พราหมณ์เทवासฺม)
3. พราหมณ์ปฏิบัติคามประเพณี (พราหมณ์ปริยาทา)
4. พราหมณ์ทำลายประเพณี (พราหมณ์สขุภินฺนปริยาทา)
5. พราหมณ์จัญฑาล (พราหมณ์จัญฑาล) 108

ประเภทที่ 1 ประพฤติตนเป็นพรหมจรรย์ ประเภท 2, 3 แต่งงานกับนางพราหมณ์เท่านั้น และกัศยพริหฺตงฺนำเท่านั้น (อุทฺทฺยฺสฺสฺ) ประเภท 4, 5 แต่งงานทั้งกับนางพราหมณ์ และสตรีอื่น ๆ ศย เชน นางกษัตริย์ แพศย์ ศูทร เป็นต้น ส่วนพิธีกรรมก็ใช้ทั้งการหองนำ การช่อ การขาย (กเยน วา วิกเยน)

ทุกประเภทของพราหมณ์ดังกล่าว เป็นอุทฺทฺยฺสฺสฺชาติทั้งฝ่ายบิดามารดา เป็นผู้รอบรู้ในพระเวท ประเภท 2, 3 แต่งงานด้วยจุดประสงค์อยากได้บุตร (ปชตาว) มีใจเพื่อความใคร่ ความพอใจ (กามตฺต, ทวตฺต รตฺต) ส่วนประเภท 4, 5 ต้องการตั้งบุตร และต้องการความสุขในกามารมณ์ด้วย

4.3.1.3 อาชีพร

ในประเภทของอาชีพร เมื่อพิจารณาจากคำอุปมาต่าง ๆ แล้ว จะพบว่ามีอาชีพรหลายอย่าง ซึ่งสามารถแบ่งออกได้ดังนี้

ก. อาชีพรบริการ เป็นอาชีพรรับใช้และให้บริการทั่วไป แบ่งออกได้ดังนี้

(1) ช่างซัก (วช, โชวก) 109 มีหน้าที่รับซักผ้า ทำความสะอาดผ้า

108 อญ. ปว. จก. 22/192/249-257.

109 ส. ข. 17/229/160.

- (2) ช่างซ่อม (รชก) 110 มีหน้าที่ซ่อมผ้า ทำลวดลายบนผ้า
- (3) ช่างเขียน (จิตรกร) 111 มีหน้าที่ในการเขียน หรือทำลวดลายลงบนแผ่นผ้า กำแพง ฝาผนัง แผ่นหิน
- (4) พนักงานทรงसनหรือคนรับใช้ประจำห้องน้ำ (นหาปก) 112 มีหน้าที่คอยรับใช้ผู้ที่เข้าไปอาบน้ำในห้องน้ำ
- (5) คนทำความสะอาด (มลมชช) 113 มีหน้าที่รักษาความสะอาด
- (6) ช่างตัดผม หรืออักษก (นหาปิต หรือ กปุปก) 114 ทำหน้าที่ตัดผม
- (7) ช่างทำขนม (อาหาริก) 115 หรือพอครัว (สุท) ทำหน้าที่ประกอบอาหาร หวาน กาว

ข. อาชีพช่างฝีมือ อาชีพประเภทนี้ เป็นอาชีพที่ต้องอาศัยความรู้ ความชำนาญเป็นอย่างมาก สมัยนี้ถือว่าอาชีพเหล่านี้ เป็นศิลปะมีการถ่ายทอดกันภายในครอบครัว อาชีพดังกล่าวนี้ คือ

110 ส.บ. 16/247/123.

111 เล่มเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

112 ที. ส. 9/127/98, 342/276.

113 ชุ. ขา. 27/2020/404.

114 ที. ส. 9/93-100/66-78.

115 เล่มเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

(1) รางไม้ออ หรือรางสาน (นรการ) 116 มีหน้าที่สานกระบุง ตะกร้า และสิ่งสานอื่น ๆ รางไม้ออนี้มีชื่อแตกต่างจากรางที่มีวิธีอื่น ๆ อยู่ต่างประการ คือ จะรวมกันอยู่เป็นหมวยานโดยเฉพาะ เรียกว่า นพการคาม กล่าวกันว่าหลักแหล่งของพวกนี้ ตามปกติจะอยู่ตามชายแดน จะไม่ยอมทิ้งหลักแหล่งของตนไปอยู่ที่อื่น อาจเป็นเพราะต้องการความสะดวกในการเลี้ยงชีพ

(2) รางหม้อ (กฏการ) 117 เป็นอาชีพที่มีชื่อเสียง แพร่หลายมากในสมัยพุทธกาล มีหน้าที่ในการสร้างเครื่องใช้ประเภทเครื่องปั้นดินเผา

(3) รางรถ (รถการ) 118 มีหน้าที่ซ่อมสร้างรถ

(4) รางไม้ (ผลคณฺท) 119 เป็นอาชีพที่ได้รับการยกย่องเป็นอย่างมาก มีหน้าที่หลายอย่าง เช่น สร้างบาน สร้างรถ สร้างเครื่องมือในทางเกษตรกรรม

(5) รางโลหะ (กัมมาร) 120 หรือช่างทอง (สุวณฺการ) 121 มีหน้าที่ตรวจคุโลหะ ตีราคาทอง 122 ทำการเจียรระไน อัญมณีต่าง ๆ 123

116 ที่. ส. 9/93-100/66-70.

117 เล่มเดียวกัน, 153/103.

118 ชุ. ขา. 27/1645/329, ชุ. ขา. 28/453/178.

119 ม. บ. 12/257/241.

120 ชุ. ธ. 25/28/47.

121 ที่. ส. 9/133/103.

122 เล่มเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

123 ที่. ม. 10/18/15.

อาชีพดังกล่าวนี้ เป็นศิลปะที่ต้องใช้ฝีมือในการผลิต

ค. วิชาชีพ เป็นอาชีพที่ต้องอาศัยการศึกษา การฝึกฝนเป็นการ พิเศษ มีความรับผิดชอบสูง อาชีพดังกล่าวนี้ คือ

(1) อายุรแพทย์ หรือ หมอยา (เวชช หรือ ภิสก) 132
เป็นแพทย์ประเภทประกอบยาให้กับคนไข้

(2) ศัลยแพทย์ (สลดกต) 133 เป็นแพทย์ที่ทำหน้าที่ศัลยกรรม

ในสมัยพุทธกาล อาชีพแพทย์น่าจะเป็นอาชีพที่ได้รับการยกย่องอย่างสูง จะเห็น ได้จากตัวอย่างของหมอชีวกโกมารภัจ ซึ่งได้รับการยกย่องเป็นอย่างมากจากประชาชนใน สมัยนั้น (ปคุคคปสนุนานํ) 134

(3) นักคำนวณ (คณก) 135 เป็นพวกนี้หน้าที่เกี่ยวกับการ คำนวณหาข้อมูล หาตัวเลขในกิจการต่าง ๆ

(4) นักการบัญชี (มุตฺติก) 136 เป็นพวกทำหน้าที่เกี่ยวกับ การ บัญชี การเงิน

ง. อาชีพบันเทิงธุรกิจ เป็นอาชีพที่ให้ความสุข ความเพลิดเพลิน สนุกสนานแก่ประชาชน จากการวิเคราะห์ค่าอุปมา แม่งใดดังนี้

(1) นักเอนก (โสกฺขุชายิก) 137

132 อัง. ปจ.จก. 22/194/264.

133 ชุ. เถร. 26/390/385.

134 อัง. เอก. 20/151/33.

135 ที. ส. 9/93-100/66-78.

136 เลมเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

137 ส. ข. 17/246-247/173-174, ชุ. ชา. 28/313/127.

- (2) นักเตนร่า (นฎก) 138
 (3) นักมวย (มธุลมธุฎก) 139
 (4) หญิงโสเภณี (เวสี) 140

3 ประเภทแรกจะแสดงศิลปะของตนในงานมหรสพ (สมุทท) หรือคาบสถานที่ต่าง ๆ ส่วนประเภทที่ 4 มีข้อควรสังเกตุว่า หญิงโสเภณีในสมัยพุทธกาลในความรู้สึกของคนทั่วไป ไม่เป็นอาชีพที่น่าดูถูก แต่ตรงกันข้าม กลับเป็นอาชีพที่ใ้รับการยกย่อง พิจารณาได้จากกรณีของนางอัมพาลี ซึ่งเป็นโสเภณีมางหนึ่งในสมัยนั้น เป็นหญิงที่ฉลาด งดงาม มั่งคั่ง เป็นที่รู้จักกันของคนทั่วไป เมื่อนางอุปสมบทเป็นภิกษุณีก็ได้รับการยกย่องว่า เป็นผู้มีความงาม 141

จ. อาชีพรับราชการ ในประเภทนี้ บางตำแหน่งอาจทราบได้ทันทีว่า เป็นอาชีพราชการ แต่บางตำแหน่งจำต้องพิจารณาเอาจากลักษณะอื่น ๆ ประกอบอาชีพราชการแบ่งออกดังนี้

1. ฝ่ายทหาร เป็นพวกมีหน้าที่รบ ป้องกันประเทศ แบ่งออกเป็น 4 ส่วน คือ

- (1) พลชาง
 (2) พลมา
 (3) พลธ
 (4) พลรบ 142

138 ชุ. อป. 33/157/296.

139 วิ. มทา. 7/1-3/1-3.

140 ชุ. เถร. 26/394/396.

141 ชุ. เถร. 26/467/475-478.

142 อง. จก. ก. 22/331/444.

และอาจมีแบ่งย่อยลงไปอีกเป็น กองตีธง กองจัดกระบวนทัพ กองพลาธิการ กอง-
เสนาธิการ กองตะลุมบอน กองทหารหาญ กองทหารโหดะ กองเกราะหนัง กอง
ทหารทาส 143

นอกจากนี้แล้ว ฝ่ายทหารยังหมายถึงบุคคลดังต่อไปนี้ด้วย

- หัตถาจารย์ (หตุฉาจารย์, หตุกัณฑ์) 144 เป็นผู้มีหน้าที่ฝึกช่าง ซึ่งส่วนมากก็เพื่อประโยชน์ของสงคราม
- อัสสาจารย์ (อสุฉาจารย์ อสุฉกัณฑ์) 145 ทำหน้าที่ฝึกม้าเพื่อใช้ในการเทียมรถหรือเพื่อการสงคราม
- สารตี (สารตี) 146 ทำหน้าที่ขับรถศึก หรือช่างที่ก็หมายถึงผู้ขับรถทั่ว ๆ ไป
- นายขมังธนู (ขนุกุฉา) 147 เป็นนักรบพวกหนึ่ง ใ้ชำนาญเป็นอาวุธในการรบ เป็นบุคคลที่ได้รับการยกย่อง นับถือมากในสมัยพุทธกาล อาจเป็นเพราะว่าบรรดาอาวุธที่ใช้ในการสู้รบในสมัยนั้น ขนหรือศร เป็นอาวุธอย่างเดียวที่ใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพในระยะไกล จึงมีใช้กันอย่างกว้างขวาง ฉะนั้น ผู้ที่เชี่ยวชาญการยิงธนูจึงได้รับการยกย่อง เป็นที่ปรารถนาของผู้ปกครองประเทศทั้งหลาย พระราชาที่มียาขมังธนูมาก ย่อมเป็นที่เกรงขามของอริราชศัตรู

143 อง. สตุตถก. 23/64/111.

144 ม. อ. 14/397/269.

145 เล่มเดียวกัน 94/82.

146 ที. บ. 10/237/288.

147 ม. ม. 12/192/164.

2. ฝ่ายพลเรือน ประเภทนี้ทำหน้าที่ช่วยพระราชาในการบริหารราชการแผ่นดิน เรียกกันโดยปกติว่า อำมาตย์ อำมาตย์ในสมัยนั้นแบ่งออกโดยหน้าที่เป็น 3 คือ

(1) อำมาตย์ฝ่ายตุลาการ (โวหาริกมหมมตุต) 148
ทำหน้าที่ตัดสินอรรถคดีต่าง ๆ

(2) อำมาตย์ฝ่ายการคลัง (กษณมหมมตุต) 149 ทำหน้าที่ทางด้านการคลัง การ เศรษฐกิจ

(3) อำมาตย์ฝ่ายกิจการทั่วไป (สพพตุตมหมมตุต) 150
ทำหน้าที่ธุรการ และดูแลกิจการทั่วไปที่นอกเหนือจากงานของอำมาตย์ 2 พวกแรก

อำมาตย์ทั้ง 3 พวกนี้ มีอิทธิพลมาก มีอำนาจในหน้าที่ของตนเสมือนเป็นองค์พระราชา

ฉ. อาชีพคหชาวย

อาชีพสำคัญอีกอย่างหนึ่งของชาวอินเดียนในสมัยพุทธกาล คือ การคหชาวย พระพุทธเจ้าตรัสถึงเรื่องการคหชาวยบอย ๆ เขาครั้งหนึ่งกล่าวดำนิสมณะบางพวกที่คิดคำนึงอยู่เนื่อง ๆ ว่า ในชาติหน้าตนจะเกิดเป็นอย่างไรนั้นอย่างไร พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบว่า เหมือนพอลูกา เมื่อออกไปคหชาวยก็คิดว่าเราจะได้อะไรแทนที่แทนนี้ จากที่นั้น 151 หรืออีกตัวอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงยกพาลีชยกรรม เกษตรกรรมเปรียบกับ

148 วิ.ภิกขุณี. 3/31/24.

149 ที.ปา. 11/39/70.

150 วิ.มหา. 5/83/112.

151 ม.อ. 14/33/32-33.

กิจการงานฝ่ายบรรพชา โดยทรงเปรียบเทียบการ เกษตรกรรมหรือพาณิชยกรรมที่มีกิจการน้อย มีการริเริ่มน้อย มีปัญหาน้อย เมื่อถึงคราววิบัติก็ยอมมีผลน้อย แต่ดา เกษตรกรรมหรือพาณิชยกรรมนี้เมื่อกิจมาก เมื่อถึงคราวสมบูรณ์ก็มีผลมาก เช่นเดียวกับกิจการฝ่ายบรรพชา 152

พาณิชยกรรมถือว่าเป็นอาชีพชั้นสูง (อุกุกฏฐกมฺม) เช่นเดียวกับ เกษตรกรรมและการ ได้ยง สัตว์ 153 แต่พระพุทธเจ้าทรงห้ามพุทธศาสนิกชนกระทำการค้าขายที่ไม่สมควร 5 ประการ คือ

1. สัตตวณิชชา	ค้าอาวุธ
2. สัตตวณิชชา	ค้าสัตว์เป็น
3. มังสวณิชชา	ค้าเนื้อสัตว์
4. มัชชวณิชชา	คาน้ำเมา
5. วิสวณิชชา	ค้ายาพิษ 154

การค้าขายในสมัยพุทธกาลแบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ

(1) การค้าขายทางน้ำ แม่น้ำต่าง ๆ โดยเฉพาะแม่น้ำคงคาถือว่าเป็นแม่น้ำที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นเสมือนเส้นโลหิตเลี้ยงชีวิตของชาวอินเดีย ทั้งตั้งหลักแหล่งบนสองฝั่งของแม่น้ำสายดังกล่าว โดยอาศัยแม่น้ำสายนั้นช่วยเหลือในทาง เกษตรกรรมและ คานคมนาคม เมื่อมีชุมชนใหม่มากขึ้นจึงเกิดความจำเป็นทำให้ต้องมีการติดต่อแลกเปลี่ยนสิ่งของซึ่งกันและกัน และนั่นเองคือที่มาของการค้าขาย โดยอาศัยลำน้ำและชุมชนบนสองฝั่งแม่น้ำเป็นตลาดซื้อขายสินค้า แม่น้ำสายอื่น ๆ เช่นแม่น้ำมุนาก็ออยู่ในลักษณะเดียวกันนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

152 ม.ม. 13/713/652.

153 วิ.มท. 21/190/165.

154 อญ.ปญจก. 22/177/232.

ส่วนการคายทางทะเล แม้จะไม่มีหลักฐานมากนัก แต่ก็สันนิษฐานจากข้อมูลมา
ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เกี่ยวกับพocaทางทะเล เมื่อไปค้าขายทางทะเล จะจับนกชนิดหนึ่ง
ชื่อนกคูดัง คัดเรือไปควย (ที่รหัสสี่ สกฉ. ค.เหตุวา) จุดประสงค์สำคัญก็คือในกรณีที่เรือ
สินค้าแล่นออกไปกลางทะเลลึก มองไม่เห็นฝั่ง เขาก็จะปล่อยให้มันบินไป ถ้ามันบินไปเห็น
ฝั่งมันก็จะบินไปเลย ไม่ยอมกลับมาหาอีก แต่ถ้าหากมันบินกลับมา ก็เป็นที่แน่นอนว่ามัน
มองไม่เห็นฝั่ง โดยวิธีนี้ พวกพ่อค้าก็ทราบได้ว่าคนอยู่ในใกล้ไกลฝั่งเพียงใด 155 นอกจากนี้
ยังมีอุปมาบางข้อที่แสดงให้เห็นว่ามีการค้าขายทางทะเลอยู่ในสมัยนั้น คือมีการกล่าวถึงอัน-
ตรายของพocaในมหาสมุทร 156 และกล่าวถึงเรือเดินสมุทร (สามทิกานาวา) ที่ผูกหวาย
ขึ้นชะเนาะแล่นไปในน้ำตลอด 6 เดือน ถึงกุดหนาวเช่นขึ้นบก เครื่องผูกเหล่านั้นตากแดด
ตากลม ถูกฝนชะ ยอมจ่ารุกเสียหายได้โดยไม่ยาก 157

จากการสันนิษฐานโดยอาศัยข้อมูลมาดังกล่าว จึงกล่าวได้ว่าในสมัยพุทธกาลได้มีการ
การค้าขายทางน้ำ ตลอดถึงการคายทางทะเลควย

(2) การคายทางบก การคายที่นิยมกันมากในสมัยนั้น น่าจะเป็นการค-
ขายทางบก เพราะเหตุว่าสะดวกกว่าทางน้ำ โอกาสเสี่ยงก็น้อยกว่า การคายทางบก
ส่วนมากใช้เกวียนเป็นพาหนะ ครั้งหนึ่ง ๆ ก็ไปกันเป็นกองคารวาน จำนวนที่กล่าวถึงบ่อยๆ
คือ 500 แต่อาจจะมากกว่านั้น เช่นตัวอย่างที่เกวียนหนึ่งพัน เลมเดินทางจากชนบทแห่ง
หนึ่ง ไปยังชนบทอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งต้องเดินผ่านดินแดนทุรกันดาร 158 หรือจากตัวอย่างที่
กองเกวียนอยู่ ๓ ที่ใด เกินกว่า 4 เดือน ก็ถือว่ากองเกวียนนั้นเป็นหมู่บ้านได้ 159

155 ที. ส. 9/348/282, อญ. นกค. 22/325/412.

156 ข. ชา. 28/83/37.

157 อญ. สตุตค. 23/68/128-129.

158 ที. ม. 10/319/380-384.

159 วิ. มท. 1/85/84.

หลักฐานเกี่ยวกับการค้าขายทางบก แม้ในคำอุปมาจะมีไม่มากนัก แต่จากที่อื่นมีกล่าวถึงมาก เช่น กองเกวียน 500 เล่ม เคลื่อนผ่านลำธารที่พระพุทธรูปเจ้ากำลังทรงประทับอยู่¹⁶⁰ หรือเรื่องพอคามาจากเมืองอุตรครปฐมมายังเมืองเวริฐธา พร้อมควายมา 500 ตัว¹⁶¹

(3) การค้าขายเบ็ดเตล็ด ในประเภทนี้ ได้แก่บุคคลที่ทำการค้าขายเล็ก ๆ น้อยๆ เป็นพวกที่ตั้งร้านค้า หรืออาจนำสินค้าของตนไปวางขายตามถนนหนทางต่าง ๆ เช่น พอคานือ¹⁶² พอคานิม¹⁶³ พอคาคเรื่องปั่นดินเผาอื่น ๆ¹⁶⁴

ข. การเลี้ยงสัตว์และเกษตรกรรม

อาชีพการเลี้ยงสัตว์และอาชีพเกษตรกรรม เป็นอาชีพที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด อาชีพเลี้ยงสัตว์กล่าวได้ว่าเป็นอาชีพที่เก่าแก่ของมนุษย์ เพราะเป็นอาชีพที่ควบคู่กันไปในขณะที่มนุษย์ยังไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง เป็นพวกเรวอน และเมื่อมนุษย์พากันตั้งหลักแหล่งอยู่เป็นที่ อาชีพที่เริ่มตามมาก็คือ อาชีพเกษตรกรรม โดยอาศัยแรงงานจากสัตว์ที่ตนเลี้ยงนั่นเอง ในประวัติศาสตร์ของชาวอินโด-อารยันกล่าวไว้ว่า¹⁶⁵ ชาว

¹⁶⁰ ที.ม. 10/119/150.

¹⁶¹ วิ.มท. 1/5/10.

¹⁶² ม.ม. 12/137/106, 421/453.

¹⁶³ ส.นิ. 16/514/255.

¹⁶⁴ ที.สี. 9/133/103.

¹⁶⁵ Romila Thappa, A History of India Vol. I (London :

Penguin Books, 1972), pp. 34-36.

อินโด-ชาวยุโรป เป็นพวกกึ่ง เรรอน เลี้ยงสัตว์ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการเลี้ยงปศุสัตว์ ในบรรดาปศุสัตว์นั้น แมว เป็นสมบัติหรือทรัพย์สินที่มีค่าที่สุด เพราะโคอาศัยทั้งแรงงานและผลผลิตจากแมวนั้น คงเป็นด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้แมว เป็นสัตว์ที่ได้รับการยกย่องบูชา มีการห้ามการบริโภคเนื้อวัว ยกเว้นในบางโอกาสซึ่งถือเป็นเทศกาลพิเศษ คุณค่าในทางเศรษฐกิจของวัว ทำให้ควรรักษาและการเคารพสูงขึ้น ลักษณะอันนี้ไคมีแก่ชาวอารยันตลอดมาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยพุทธกาล และต่อมาจนถึงสมัยฮินดูปัจจุบัน และเหตุดังกล่าวนี้น่าจะเป็นต้นเค้าของชาวฮินดูที่นับถือวัว วัว เป็นสัตว์อันศักดิ์สิทธิ์

แต่เรื่องที่จะพิจารณาในที่นี้คือเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสัตว์เลี้ยงในสมัยนั้น เป็นที่แน่นอนว่าสัตว์ที่ได้รับการยกย่องเลี้ยงดูกันโดยทั่ว ๆ ไป นั้น คือ วัว เพราะมีค่าอุปมาที่เกี่ยวกับคนเลี้ยงวัวมากมายหลายแห่ง 166 และในทำนองเดียวกัน วัวก็คงต้อง เป็นสัตว์ที่ช่วยเสริมธุรกิจที่สำคัญ เพราะมีค่าอุปมาถึงผลผลิตต่าง ๆ ที่เกิดจากวัว เช่น นม 167 ไคมี 168 หนัง 169 และจำพวกแรงงานที่เกิดจากวัว 170

นอกจากวัว สัตว์อีกอย่างหนึ่งที่ได้รับการเลี้ยงดูกันมากคือ ม้า เพราะมันนอกจากจะใช้เพื่อการขี่และกรรบแล้ว 171 ยังใช้สำหรับเทียมรถด้วย 172

166 ม. มุ. 12/252/234.

167 เลมเดียวกัน, 384/410, 533/574.

168 ส. ข. 17/249/175.

169 ม. อ. 14/335/227.

170 ชุ. เถร. 26/397/406.

171 ม. ม. 13/174/176, อ. ต. ก. 20/536-538/314-317.

172 ชุ. ชา. 27/2400/518, ม. อ. 14/316/214.

นอกจากสัตว์ที่ชาวอินเดียนำมาเลี้ยงและใช้ประโยชน์ก็คือช้าง ซึ่งในทัศนะของชาวอินเดียถือว่าเป็นสัตว์ฉลาด และเรียกสัตว์นี้ว่า มฤคหัตถิน ซึ่งแปลว่า สัตว์ที่มีมือ ซึ่งหมายถึงวง 173 เดิมทีเดิยช้างถูกนำมาใช้ในเรื่องของแรงงาน ต่อมาจึงมีการนำมาใช้ในเรื่องของสงคราม การใช้งานในสงครามที่ปรากฏชัดก็คือสมัยพุทธกาล ดังกรณีของพระเจ้าวิเทโศลราช ราชาแห่งแคว้นมคธ เป็นเจ้าของกองทัพช้างอันสำคัญยิ่ง เป็นกองทัพที่มีประสิทธิภาพมาก ช้างเหล่านั้นได้รับการฝึกควยความเอาใจใส่เพื่อผลประโยชน์ของราชการสงครามโดยเฉพาะ 174 นอกจากนี้ ยังมีตัวอย่างจากข้อมูลไปอีกมากที่แสดงให้เห็นถึงการใช้งานในสงคราม 175

นอกจากสัตว์ใหญ่ ๆ ประเภทใช้แรงงาน ใช้ในกองทัพ และผลิตผลดังกล่าวนี้แล้ว ยังมีสัตว์เลี้ยงอื่น ๆ เช่น แพะ 176 แกะ 177 หมู 178 สุนัข 179 ไก่ 180 ที่ชาวอินเดียสมัยพุทธกาลได้อาศัยเลี้ยงชีพ อาศัยไว้เป็นเพื่อนและอาศัยแรงงาน

นอกจากสัตว์ประเภทสัตว์เลี้ยงดังกล่าวนี้แล้ว ยังมีสัตว์อีกประเภทหนึ่งที่น่าจะพูดถึง คือ สัตว์ป่าที่จำต้องกล่าวถึง เพราะมีสัตว์ป่าหลายชนิดที่มานับพันเกี่ยวกับชีวิตของ

173 Romila Thappar, op.cit., p. 35.

174 A.L. Dasham, op.cit., p. 130.

175 อ.จ.ศก. 21/114/156-158, ข.ศ. 25/33/57.

176 ข.อ.ต. 25/220/257.

177 เฉยเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

178 ข.เดร. 26/238/283.

179 ส.ศ. 15/690/259.

180 ข.ชา. 27/1429/291, 1432/291.

ชาวอินเดียนในสมัยนั้น และในสมัยต่อ ๆ มา อย่างน้อยก็ในเรื่องความยกย่องนับถือ สัตว์ป่าพวกแรกที่ชาวอินเดียนรู้จัก คือ สิงโต, เสือ และ หาง ตามลำดับ บรรดาสัตว์ป่าเหล่านี้ ช้าง เท่านั้น ที่ถูกนำมาฝึกเพื่อใช้ประโยชน์ดังกล่าวแล้ว สำหรับสิงโตนับว่าเป็นสัตว์ที่ได้รับการยกย่องมากในสมัยศักดิ์ศรี 181 อำนาจ 182 มีพลังกำลัง 183 และ ความกล้า 184 ส่วนเสือแม้จะไม่ได้รับการยกย่องเทียบเท่าสิงโต แต่ก็มีเปรียบเทียบบอยหลายแห่ง ซึ่งส่วนมากมักนำมาเปรียบโบงของควมมีอำนาจ 185 ลักษณะอันนี้แสดงให้เห็นถึงทัศนคติ ความเชื่อถือของคนในสมัยนั้นได้อย่างดี

การเกษตรกรรม อาชีพที่คิดตามมากับอาชีพเลี้ยงสัตว์ก็คืออาชีพเกษตรกรรม อันได้แก่การทำนา ทำไร่ 186 อาชีพเกษตรกรรมถือว่าเป็นอาชีพชั้นสูง 187 เช่นเดียวกับอาชีพเลี้ยงสัตว์และการค้าขาย 188 ในข้ออุปมาที่มีหลายข้อที่แสดงถึงการเกษตรกรรม ดังในกรณีที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายถึงการที่อาชีพเกษตรกรรม เป็นกิจการงานที่มีบุตรมาก... 189 หรือบางครั้งก็ทรงเปรียบเทียบกับชาวนาโดยตรง 190

181 ที. ปา. 11/9/24-25.

182 ส. ข. 17/156-157/103-104.

183 ส. ม. 19/1024, 1026/301, ช. ส. 25/388/467.

184 ส. ม. 19/1024/301, ช. ส. 25/313/364.

185 ช. อป. 32/23/97.

186 ม. ม. 13/707/644.

187 วิ. มท. 2/190/165.

188 เสมเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

189 ม. ม. 13/713/652.

190 ส. ข. 17/263/189.

ในแง่ของความกว้างขวางและความสำคัญของอาชีพเกษตรกรรม หากพิจารณาจากข้อมูลไปอาจไม่กว้างขวางนัก จำต้องพิจารณาจากหลักฐานอื่น ๆ เช่น จากคำอธิบายของพระมหานามะ ที่อธิบายตออบุรุษะ อนุชา ซึ่งท่านได้อธิบายถึงหน้าที่ของชาวนาว่ามีประการใดบ้าง 191 มหานามะ เป็นพระญาติผู้ใหญ่ในวงศ์ศากยะ จึงให้คำชี้แจงของมหานามะจึงสันนิษฐานได้ว่า อาชีพสำคัญของวงศ์ศากยะก็คือการ เกษตรกรรม นอกจากนี้ยังมีบุคคลสำคัญต่าง ๆ ในวงศ์ศากยะก็ล้วนแต่แสดงถึงความเกี่ยวข้องกับการ เกษตรกรรมทั้งสิ้น เช่น สุทโฆณะ สุกโกโฆณะ อมิโตะณะ โรโตะณะ สนิโตะณะ จากหลักฐานดังกล่าวนี้ ชี้ให้เห็นว่าอาชีพเกษตรกรรมมีความสำคัญต่อชาวอินเดียในตั้งแต่สมัยที่เดียว

บรรดาพืชต่าง ๆ อันเป็นผลของการเกษตรกรรม เช่น ข้าวเจ้า 192 งา 193 อ้อย 194 องุ่น 195 ถั่ว 196

มีข้อที่น่าสังเกตประการหนึ่งว่า การเกษตรกรรมในสมัยนั้น ได้มีระบบการชลประทาน คือการท่อน้ำมาช่วยในการ เกษตรด้วย 197

191 วิ.จุล. 7/338/155-156. ดูเปรียบเทียบกับ ที.ปา. 11/63/102 ซึ่งมีคำจำกัดความของชัคคิยะ ว่า "เขตคาม์ อธิปัติ โข วาเสฐฐา ชัคคิโย" (ผู้เป็นใหญ่แห่งนาทั้งหลายชื่อว่า กษัตริย์) ฉบับแปลของ Pali Text Society เป็น

"เขตคาม์ ปัติติ โข วาเสฐฐ ชัคคิโย" (Pali Text Society, The Digha Nikaya Vol. III, p. 93.)

192 ที.ปา. 11/46/78.

193 ชุ. เถรี. 26/467/478.

194 อญ. อญฐก. 23/141/287.

195 อญ. ทสก. 24/104/227.

196 ชุ. จุ. 30/713/360.

197 ม.ม. 13/534/487.

นอกจากอาชีพดังกล่าวมาแล้ว อาชีพที่มีความเกี่ยวข้องกับสภาพการตั้งถิ่นฐานที่
คนสมัยนั้นนิยมก็คือ การประมง¹⁹⁸ และ อาชีพนายพราน เช่น พรานนก¹⁹⁹ พรานเนื้อ²⁰⁰

ส่วนการใช้ชีวิตประจำวันโดยทั่ว ๆ ไป ของชาวอินเดียนสมัยนั้น จะพิจารณาได้
จากเรื่องที่มีความผูกพันกับชีวิตประจำวันในต่าง ๆ ดังนี้

ก. การบันเทิง หรือการสันทนาการ คือการหาความสนุกสนานในชีวิตประจำวัน
ทั่ว ๆ ไป ที่สำคัญและนิยมกันมากก็คือ การเล่นดนตรี เครื่องดนตรีที่นิยมกันมากในสมัยนั้น
คือ พิณ²⁰¹ นอกจากนี้ก็มีการแสวงหาความสุขจากการดูการละเล่นต่าง ๆ ซึ่งตามปกติ
จะมียุทธกฤดาสู เรียกว่า งานนักชัศตฤดาสู

ความบันเทิงอย่างอื่น ซึ่งนิยมกันอยู่ในชนบทบางกลุ่ม คือ การพนันประเภทลูก-
เต๋า หรือสะกา²⁰² และหมากรุก²⁰³

ข. เครื่องแต่งตัว และเครื่องประดับ จากข้ออุปมา ไม่มีข้อมูลมากพอจะนำมา
พิจารณาให้เห็นถึงลักษณะการแต่งตัวของชาวอินเดียนในสมัยพุทธกาลได้อย่างชัดเจน จำเป็น
ต้องหาหลักฐานจากข้อประกอบ ซึ่งพอจะสันนิษฐานได้ว่า เครื่องแต่งตัวของชาวอินเดียน
สมัยนั้นไม่ใช่เป็นเครื่องแต่งตัวเป็นชุด ๆ แต่เป็นเครื่องแต่งตัวชนิดที่ประกอบด้วยผ้าเป็น
ชิ้นยาว ๆ อย่างน้อย 2 ชิ้น คือชิ้นหนึ่งเป็นผ้านุ่ง อีกชิ้นหนึ่งเป็นผ้าห่ม ในฤดูหนาวก็จะมี

198 ส.ส. 18/289/197-198.

199 ส.ส. 15/107/33, ช.ช. 25/28/48.

200 ช.ช. 28/607/225.

201 ช.ช. 27/1054/225.

202 ที.ม. 10/323/386.

203 ช.เถร. 26/388/377.

อีกหนึ่งชิ้น สำหรับเป็นผาคลุม 204 พอดีเปรียบกันไต่กับไตรจีวรของพระสงฆ์ เครื่องแต่งกายดังกล่าวนั้น ใช้ไต่ทั้งหญิงและชาย ส่วนชนิดของผ้าที่ใช้ก็แตกต่างกันไป แลวแต่ฐานะ เช่น ผากาสีกพัศตร 205 ผ้าป่านหรือผ้าเปลือกไม้ 206

เครื่องแต่งตัวนอกจากนี้ก็มี รองเท้า 207 และเข็มขัด 208

สำหรับเครื่องประดับก็มีตุ้มหู 209 ซึ่งส่วนมากก็ทำด้วยทอง ไต่ประดับไต่ทั้งหญิงและชาย สังวาลย์ 210 A.L. Basham กล่าววา สร้อยข้อมือ สร้อยแขน เป็นที่นิยมกันมากสำหรับสตรีอินเดียตั้งแต่วัฒนธรรม Harappa 211 จากข้อคิดเห็นดังกล่าวนี้ เครื่องประดับดังกล่าวจึงน่าจะมีใช้ในสมัยพุทธกาลด้วย เครื่องประดับอีกอย่างหนึ่งที่น่าสนใจมากสำหรับหนุ่มสาวคือดอกไม้ประดับศีรษะ 212

ค. อาหารและเครื่องดื่ม คนอินเดียในสมัยก่อน โดยเฉพาะในคอนทนต์พุทธกาล น่าจะยังมีโรคเนื่ออยู่ เพราะมีการกล่าวถึงพอคานเนื่อเนื่อไปรายที่ทาง 4 แพรง 213

204 A.L. Basham, op.cit., p. 212.

205 อง. ต.ก. 20/539/319.

206 อภ. ป. 36/94-95/172.

207 ช. ท. 27/312/89.

208 วิ. มท. 7/164/64.

209 ช. เถร. 26/467/476.

210 วิ. มท. 7/164/64.

211 A.L. Basham, op.cit., p. 214.

212 ม. ม. 12/72/56.

213. เลมเดียวกัน, 137/106, 421/453.

นอกจากนี้ ในคำอุปมาที่มีการกล่าวถึงอาหารที่ผสมด้วยเนื้อสัตว์²¹⁴ แต่ในสมัยหลัง ๆ เมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไป มีคำสอนที่เกี่ยวกับการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ชาวอินเดียจึงพากันงดเว้นจากการบริโภคเนื้อสัตว์ หนีไปบริโภคผัก ประพาศิณ เป็นพวกมังสวิ-
 รัติ และศาสนาเชน ซึ่งเคร่งครัดมากในการห้ามฆ่าสัตว์เกิดขึ้นในเวลาเดียวกัน การงด
 เว้นการบริโภคเนื้อสัตว์จึงได้รับการปฏิบัติอย่างแพร่หลาย โดยเหตุนี้ คนอินเดียในสมัย
 ปลายพุทธกาลจึงน่าจะเป็นพวกมังสวิรัติ หลวงจันทะเขียน เมื่อเดินทางไปในอินเดียใน
 ศตวรรษที่ 5 หลังพุทธกาลกล่าวไว้ในรายงานการ เดินทางว่า ไม่มีชาวอินเดียชั้นสูงคนใด
 บริโภคเนื้อ แลคงจะมีการบริโภคอยู่บ้างในหมูชนชั้นต่ำ²¹⁵ ก็เมื่อคนอินเดียพากันงดเว้น
 การบริโภคเนื้อ ก็เป็นที่แน่นอนว่าต้องหันมาบริโภคผักต่าง ๆ แทน เพราะในข้ออุปมาก็มี
 เปรียบด้วยผักอยู่ เช่นกรณีที่เปรียบด้วยน้ำผักคอง²¹⁶

อาหารอีกอย่างหนึ่งที่นิยมบริโภค คืออาหารประเภทที่ทำมาจากถั่ว เช่นถั่ว
 หรือแกงถั่ว²¹⁷ ซึ่งในปัจจุบันนี้ก็ยังคงเป็นที่นิยมกันอยู่

ประเภทเครื่องคัมโดยทั่วไป ชาวอินเดียนิยมคัมนมวัว และเครื่องคัมอีกประเภท
 หนึ่งน่าจะเป็นสุรา มีเหตุผลหลายประการที่ยืนยันถึงเรื่องนี้คือ

1. ศีลข้อ 5 ในเบญจศีล ใหนงดเว้นจากการคัมสุรา
2. คำสอนเรื่องอบายมุข 6 มีกล่าวถึงความเป็นนักเลงสุรา ว่าเป็นทางแห่ง
 ความฉิบหาย²¹⁸

²¹⁴ ที.ปว. 11/46/78.

²¹⁵ A.L. Basham, op.cit., p. 215.

²¹⁶ ช.เถรี. 26/402/443.

²¹⁷ ช.จ. 30/713/360.

²¹⁸ ที.ปว. 11/179/196.

3. นีการเปรียบเทียบที่เกี่ยวข้องเรื่องของสุรานี้หลายแห่ง เชนเปรียบเทียบด้วย
โรงงานสุรา 219 นักเลงสุรา 220 บุคคลดื่มสุรา 221 เป็นต้น

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

219 ม.ญ. 12/394/424.

220 ม.ม. 13/66/58.

221 ช.ช. 28/1149/407.

4.4.1 วิเคราะห์ค่านิยมวัฒนธรรม

สาขารณธรรม หมายถึง สภาพ ลักษณะ หรือคุณสมบัติที่มีความคล้ายคลึง หรือมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หรือความรวมกัน ระหว่างสิ่งหลายสิ่งที่ยกมากกล่าว ในที่นี้หมายถึงสภาพที่คล้ายคลึงกัน ระหว่างอุปไมยที่เป็นตัวตั้ง กับ อุปมาที่นำมาเข้ามาเปรียบ และเพราะอาศัยความคล้ายคลึงกันนั่นเอง จึงทำให้มีการเปรียบเทียบเกิดขึ้น เช่น คิว- โกงประจุกันศร ในตัวอย่างนี้ คิว เป็นตัวตั้ง (อุปไมย) คันศร เป็นตัวนำมาเปรียบเทียบ (อุปมาน) ลักษณะการ โกงเป็นความคล้ายคลึงกัน (สาขารณธรรม)

ชาวอินเดียในสมัยพุทธกาล ได้มีการเปรียบเทียบ หรือ อุปมา อุปไมย อยู่มา กั้งที่กล่าวแล้ว แต่ในบรรดาข้ออุปมาดังกล่าวแล้วนั้น หากพิจารณาอย่างถี่ถ้วนจะพบว่า มีลักษณะสำคัญอยู่ประการหนึ่ง คือ การที่นำอุปมาหลาย ๆ อุปมามาใช้ขยายอุปไมยเพียง อุปไมยเดียว และอุปไมยดังกล่าวนั้น ปกติจะเป็นประเภทนามธรรม การที่เป็นดังนี้ ก็เพราะว่า นามธรรมเป็นสิ่งที่เข้าใจยากอยู่แล้ว บางครั้งใช้สิ่งเปรียบเทียบเพียงสิ่ง- เดียว อาจไม่เป็นที่เข้าใจได้เพียงพอ หรือบางครั้งสิ่งที่นำมาเปรียบเทียบนั้น อาจเป็นที่ เข้าใจของคนหนึ่ง แต่ไม่เป็นที่เข้าใจของคนหนึ่ง โดยอาศัยเหตุดังกล่าว จึงต้องใช้ อุปมา ซึ่งมีสาขารณธรรม หรือความคล้ายคลึงกัน หลายชนิด หรือหลายประเภท เข้ามา เปรียบเทียบ ในการเปรียบเทียบดังกล่าวนี้ หากจะนำเอาสาขารณธรรมเป็นตัวตั้งแล้ว พิจารณาส่งที่ชาวอินเดียนำมาเข้ามาเปรียบ ก็น่าจะเป็นประโยชน์บ้าง เพราะสาขารณธรรม ที่ชาวอินเดียใช้ในการอุปมา ย่อมแสดงถึงลักษณะหรือแนวโน้มของความคิดของเขาโดยปกติ การวิเคราะห์และจำแนกประเภทของสาขารณธรรม จะเป็นเครื่องมือให้เห็นเพิ่มเติมด้วยว่า เขานิยมใช้ อุปมา ประเภทใด และ โดยที่สาขารณธรรมบางอย่างอาจจะตกทอดเข้ามาใน ภาษาไทย การวิเคราะห์ในลักษณะนี้ก็จะทำให้เราได้ทราบว่า มีอุปมาอะไรบางอย่างที่ปรากฏ อยู่ในสำนวนภาษาไทย เพื่อประโยชน์แก่ผู้ที่ปรารถนาจะศึกษาสำนวนไทยต่อไปด้วย

สาขารณธรรม ประกอบอุปมาต่อไปนี้เป็นตัวอย่างที่พิจารณาเห็นว่าสำคัญ และ น่าจะเป็นที่สนใจพอสมควร จะแบ่งออกเป็นกลุ่ม ๆ เพื่อความสะดวกต่อความเข้าใจ ดังนี้ 222

4.4.1.1 ความกล้า ความมีอำนาจ ความองอาจ ความอดกลั้น ความอดทน ความมีพลังกำลัง

ในจำนวนเปรียบเทียบของไทย มีจำนวนที่แสดงถึงความกล้า ความองอาจ ที่พบอยู่บ่อย ๆ คือ มีความกล้า มีความองอาจดุจราชสีห์ จำนวนดังกล่าวนี้ น่าจะไม่ใช่จำนวนเปรียบของไทยมาแต่ดั้งเดิม แต่เป็นจำนวนที่เราได้มาจากจำนวนของชาวอินเดีย เพราะราชสีห์ เป็นสัตว์ที่มีก้นแต่ในวรรณคดีทางพุทธศาสนาเท่านั้น ในจำนวนที่แสดงถึงความกล้า มีอำนาจ ความองอาจ นั้น ทางอินเดียโบราณยังใช้อุปมาคู่กันไปกับ ความสง่างาม โดยเปรียบกับเสือโคร่งควย เช่น พระพุทธเจ้ามีความองอาจประดุจเสือโคร่ง ในคุณลักษณะดังกล่าวแล้วนี้ ยังมีใช้บุคคลในจินตนาการมาเป็นอุปมาด้วย คือ ท้าวสักกะ หรือพระอินทร์ และพระพรหม เช่น อุปมาที่ว่า พระพุทธเจ้ามีคัมภีร์ มีเดช ประดุจพระพรหม หรือ บุคคลมีความองอาจประดุจท้าวสักกะ การใช้บุคคลที่ไม่มีตัวตนจริง ๆ มาเป็นอุปมานั้น โดยปกติแล้วไม่เป็นที่นิยมกัน แต่การที่นำเทพเจ้าทั้งสองมาเป็นอุปมานั้น ก็เพราะว่าเทพเจ้าทั้งสองนั้นเป็นที่รู้จักคุ้นเคยกันอย่างกว้างขวาง หรือเป็นที่เชื่อถ้อยกันโดยทั่ว ๆ ไปว่า มีคุณสมบัติดังกล่าวนี้ ส่วนในด้านของความมีพลังกำลัง ความอดกลั้น อดทน ทางอินเดียนิยมที่จะใช้อุปมาด้วยช้าง เช่น ฤๅษีมีพลังกำลัง มีความอดทนประดุจช้าง

222 ผู้เขียนวิทยานิพนธ์ จงใจที่จะไม่ใช่ข้ออ้างอิงในเชิงอรรถสำหรับตอนนี้ เพราะแต่ละข้อ ไต่อ้างอิงไว้แล้วในเชิงอรรถของบทที่ 3 ผู้ประสงค์จะทราบ สามารถค้นคว้าหาหลักฐาน ได้จากบทดังกล่าว โดยดูตามประเภทของสิ่งที่ใช้อุปมานั้น ๆ

4.4.๑.2 ความงาม ความรุ่งเรือง ความผ่องใส บริสุทธิ์

ในลักษณะดังกล่าวนี้ สิ่งที่ชาวอินเดียนำมาอุปมาเพื่อบ่งถึงลักษณะข้างบนนั้น มีทั้ง ธรรมชาติทั่ว ๆ ไป เครื่องใช้ อัญมณี และ ปรางค์การณทางธรรมชาติ เช่น ความงาม ความผ่องใสของพระพุทธเจ้า เหมือนกับทองคำที่ปราศจาก เมฆหมอก มีความงามสง่าดุจพญาลือโคร่ง ความงามของการพ่อนรำ ประคองการรำแพนหางของนกยูง บางครั้งสิ่งที่อุปมาก็เป็นเพียงจินตนาการ ที่เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่าควรจะเป็นอย่างนั้น เช่น ทหารแต่งกายงามเหมือนเทพบุตร เด็กหญิงเหล่านี้งามเหมือนนางอัสร

ในแง่ของความรุ่งเรือง สิ่งที่ใช้แสดงส่วนมากจะเป็นธรรมชาติ อาจเป็นเพราะเป็นที่ประจักษ์ทั่ว ๆ ไป ถึงจะใช้อย่างอื่นบ้าง ก็น่าจะเป็นกรณีพิเศษ ที่นิยมใช้กันมาก คือ ดวงจันทร์ กับ ดวงอาทิตย์ นอกจากนี้ก็มีดาวประกายพดกษ เพลวไฟ แก้วไพฑูรย์ และทองคำ เช่น วิมานของเทวดามีความรุ่งเรืองประคองเปลวไฟ เป็นต้น

ความผ่องใส ความบริสุทธิ์ สิ่งที่จะเป็นตัวเปรียบเทียบได้ก็คือสิ่งที่เห็นกันได้โดยตาและเห็นกันได้โดยทั่ว ๆ ไป ไม่ยากของบุคคลในสมัยนั้น สิ่งดังกล่าวคือ น้ำบริสุทธิ์ แก้วไพฑูรย์ แก้วมณี ทองคำ และดอกบัว สำหรับดอกบัว ใ้รับยกย่องอย่างสูงในเรื่องความสามารถในการดำรงคงอยู่อย่างบริสุทธิ์ ในท่ามกลางสิ่งสกปรก โดยทั่ว ๆ ไป จึงถือว่า ดอกบัวเป็นดอกไม้ชั้นสูง มีความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง

๔.๔.๑.๓ ความแน่นอน ความมั่นคง ไม่วันไหว ความแข็งแรง

ข้ออุปมาที่นำมาแสดงนามธรรมดังกล่าวนี้ ส่วนมากเป็นธรรมชาติ หรือมีฉะนั้นก็เป็นความจริงตามธรรมชาติ บางอุปมา คนเข้าใจได้ง่าย แต่บางอุปมาต้องอาศัยความรู้ทางภูมิศาสตร์ประกอบด้วย เช่น

ความแน่นอนว่าอริยมรรค จะต้องเป็นธรรมนำไปสู่พระนิพพาน เหมือนกับแม่น้ำทั้งห้า คือ คงคา ยมุนา สรรภู อจิรวดี มหิ ที่ไหลไปสู่ทิศต่าง ๆ แม่น้ำทั้ง 5 นี้ เรียกว่า ปัญจมหานที แต่ละสาย ก็มีสาขาของตนหลายสาขา แยกออกไปจากควมมหานทีไปสู่ทิศต่าง ๆ น้ำในมหานที จะต้องไหลไปสู่สาขานั้น ย่อมเป็นความแน่นอนที่คัดค้านมิได้

มีความแน่นอนอีกประการหนึ่ง เป็นนามธรรม แต่ก็เป็นอุปมาที่ทุกคนเข้าใจ คือ ความตาย เช่น พระคำรัสของพระพุทธเจ้า มีความเที่ยงแท้แน่นอน เหมือนความตายเป็นสิ่งแน่นอนของสัตว์ทั้งปวงฉะนั้น

ส่วนความมั่นคง ไม่หวั่นไหว ความแข็งแรง ก็มีอุปมาด้วยธรรมชาติและความ เป็นจริงตามธรรมชาติ คือ อุปมาด้วย ภูเขา เสาหิน เสาเหล็ก แผ่นดิน หิน และ เรือน ยอด ซึ่งอุปมาแต่ละชนิดก็มีลักษณะความมั่นคง แข็งแรงอยู่ในตัวของมันเองอยู่แล้ว และ เข้าใจว่า ส่วนอุปมาของไทยที่กล่าวมา แน่นอนมั่นคงเสมือนหนึ่งเสาหิน นั้น อาจจะ เป็นอิทธิพลของอุปมาจากภาษาบาลีก็ได้

4.4.1.4 ความเป็นเลิศ ความสูง ความเด่น ความลึก ความกว้าง

ในลักษณะดังกล่าวนี้ ล้วนแต่แสดงภาวะของความเป็นหนึ่ง หรือความเป็นยอดเกือบทั้งสิ้น ข้อที่ชาวอินเดียโบราณนำมาเปรียบเทียบกับลักษณะเหล่านั้น ส่วนมากจะเป็นธรรมชาติ ถ้าไม่ใช่ธรรมชาติ ก็ต้องเป็นสิ่งที่มีรูปร่าง หรือยอมรับกันโดยทั่ว ๆ ไป เช่น

ความสูง ความเด่น ก็มักเปรียบด้วยภูเขา เช่น หิมวันต์ หรือภูเขาในจินตนาการ คือ พระสุเมธ หรือมีดะนั้นก็เปรียบด้วย ปราสาทของพระราชา หรือของเศรษฐี ซึ่ง แลดูสูงตระหง่านเหนือบ้าน หรือ อาคารชั้นเดียวของคนทั่วไปที่เรียงรายอยู่รอบ ๆ

ความลึก ความกว้าง ก็มักใช้เพียง มหาสมุทร หรือ สวรรค์ แผ่นดิน และท้องฟ้า หรือ อากาศ

ส่วนในกรณีของความเป็นเลิศ มีอุปมาหลายอย่าง แต่ละอย่าง ก็ถือกันว่าเป็นเลิศ เป็นยอดของประเภทนั้น เช่น ประเภทบุคคล จักรพรรดิ เป็นยอดของพระราชาโดยทั่วไป ในประเภทของหอม จันทน์ และ จันทน์แดง เป็นที่นิยมถือว่ากลิ่นหอมที่สุด ในประเภทเครื่องนุ่งห่ม ก็มีผ้าจากแคว้น กาสี ในบรรดาเครื่องบริโภคน้ำ ก็มีหัวเนยใส ในบรรดาพืช ก็มีต้นหว่า ซึ่งคงจะถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของชมพูทวีป ในบรรดาอัญมณี ก็มี เพชร ราชสีห์ แม้เป็นสัตว์ในนิยาย ก็เป็นราชาของสัตว์ทั้งหลาย ทั้งในตำนานอำนาจ และ

ความสว่างาม แต่ละชนิดนั้นถือกันว่าเป็นเลิศในประเภทของตนในสมัยนั้น

4.4.1.5 ความผสมกลมกลืนกันได้ เหมาะสมกัน

ในสำนวนไทยปัจจุบัน มีสำนวนเปรียบเทียบอยู่อันหนึ่ง ที่ว่า เขากันเหมือนปึกกับขลุ่ย สำนวนอุปมาดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่า เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปแล้วว่า ทั้งสองมีความเหมาะสม เขากันได้ กลมกลืนกันได้ ในอินเดียสมัยพุทธกาล ก็มีสำนวนเปรียบเทียบทำนองนี้ หลายสำนวน ในแต่ละสำนวนมีการใช้ที่แตกต่างกันออกไปเป็น 2 พวก พวกหนึ่ง ใช้อธิบายสำหรับสิ่งที่ดี เช่นที่ว่า คนดีกับคนดี ย่อมไปด้วยกันได้เหมือน น้ำมันกับน้ำมัน หรือน้ำนิ่งกับน้ำนิ่ง, น้ำอ้อยกับน้ำอ้อย, เนยใสกับเนยใส นมสดกับนมสด แต่ในกรณีที่อธิบายถึง สิ่งที่ไม่ดี ก็จะใช้ สำนวนเปรียบเทียบอีกพวกหนึ่ง เช่นที่ว่า คนเลวกับคนเลว ย่อมไปด้วยกันได้ เหมือนน้ำลายกับน้ำลาย น้ำเลือดกับน้ำเลือด มุตรกับมุตร หรือคูดกับคูด สำนวนเปรียบเทียบดังกล่าวเหล่านี้ จะเห็นว่า นอกจากให้ความหมายสมบูรณ์ยิ่งขึ้นแล้ว ยังทำให้เห็นภาพพจน์ชัดเจนยิ่งขึ้น

4.4.1.6 ความไพเราะ

ในกรณีของความไพเราะ ก็หมายถึงความไพเราะของเสียง อาจเป็นเสียงบุคคล เสียงสิ่งของที่เกิดขึ้นเอง หรือเกิดโดยธรรมชาติก็ตาม มีคำอุปมาอยู่หลายสิ่ง มีข้อที่น่าสังเกตว่า หากเป็นเสียงคนแล้ว อาจจะเปรียบกับเสียงนก หากเป็นเสียงธรรมชาติ มักจะเปรียบกับเสียงดนตรี เช่น เสียงแห่งเครื่องประดับ มีความไพเราะเหมือน เครื่องดนตรี มีองค์ 5 เสียงแถวคนतालดูกลมพัด มีความไพเราะเหมือนเสียงเครื่องดนตรี เสียงฝนตกเหมือนเสียงเพลงขับ แต่ ความไพเราะของเสียงของบุคคลเหมือนเสียงนกกการะเวก, นกสาลิกา, หงส์, หรือคุเหว่า เช่นนี้เป็นต้น

4.4.1.7 ความไม่เที่ยง ความไม่ยั่งยืน เปลี่ยนแปลงง่าย ความกลับลอก ความไม่มีแก่นสาร

ในลักษณะ อันเป็นนามธรรมข้างต้นนั้น ทางอินเดียนิยมโบราณ จะหา คำอุปมา มาเปรียบเทียบให้เห็นได้อย่างชัดเจน โดยนำเอาธรรมชาติที่รู้จักกันโดยทั่ว ๆ ไปบาง สิ่งแวดล้อมที่สัมพันธ์กับชีวิตบาง ความเป็นจริงทั่ว ๆ ไปบาง เขามา เปรียบเทียบ เช่น

ความไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืนของชีวิต ก็ใช้เปรียบด้วย น้ำ น้ำค้าง ฟองน้ำ ก้อนน้ำ- ทราย ซึ่งจะหายไปไฉนกาย หรือเปรียบกับความฝัน รอยช้ำบนหน้า รอยช้ำบนแผ่นดิน ซึ่งก็ ลบเลือนไปเร็ว ตั้งอยู่ได้เพียงชั่วขณะ และอีกอุปมาหนึ่งที่ทราบกันโดยทั่ว ๆ ไปในภาษา ไทย คือ ชีวิตเปรียบด้วยคนไม้ไผ่ผ่อง "รุกข์โวย วิถี ตรี วิถี" ซึ่งเป็นคำอุปมาที่เข้าใจง่าย เห็นภาพพจน์ นอกจากนี้ ก็มีเปรียบเทียบกับของขอยิม ซึ่งเป็นประโยชน์เพียงชั่วคราว หมอซึ่งไม่คงทน น้ำที่อยู่บนใบบัว "วาริ วิถี โปกขเร" ซึ่งกลิ้งไปมา แล้วก็จาง หายไป

ความเปลี่ยนแปลงไฉนกาย ความกลัดกลอก ก็ใช้อุปมาที่เมื่อพูดแล้วเป็นที่ยอมรับกันว่ามีภาวะเป็นเช่นนั้นจริง ๆ เช่น ทองการจะพูดว่าร่างกายนั้นมีความเปลี่ยนแปลง อยู่เสมอ ไม่หยุดนิ่ง ก็เปรียบกับดิ่ง ซึ่งสภาพของมันก็เป็นทีทราบกันดี หรือในกรณีความ กลัดกลอกของหญิง ก็เปรียบด้วยน้ำวน ซึ่งมีไฉ่จะเปลี่ยนแปลงรวดเร็วเท่านั้น แต่ยังเป็น อันตรายด้วย และในแง่ของการเปลี่ยนแปลงไฉนกายนี้ ยังมีการใช้อุปมาอื่น ๆ ด้วย เช่น เขามฤค ในแง่ที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ขึ้นเนื้อที่ถูกเผา แม่น้ำ เป็นต้น

ความไม่มีแก่นสาร หมายถึงไม่มีความเป็นแก่นแท้ในตัวของมันเอง แต่ที่เรา เห็นว่าเป็นจริง ก็เพราะสายตามันดวง ใ้หมองเห็น เช่นนั้น แต่ที่จริงแล้วเป็นแต่เพียง ภาพลวงตา เช่น เปรียบชีวิต กับมายากล ซึ่งเป็นสิ่งลวงตา เปรียบเวทนา (ความ รู้สึก สุข ทุกข์) ว่าเหมือนกับฟองน้ำ เป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร ตั้งอยู่ไม่ได้นาน

4.4.1.8 ความไม่รู้จริง การโอ้อวด ความโง่เขลา

ในลักษณะต่าง ๆ นี้ ทางอินเดียนิยมใช้คำอุปมาที่คนไทยก็นิยมนำมาใช้ คือ ในลักษณะที่ไม่รู้จริง แต่ชอบโอ้อวด ก็เหมือนคนตาบอดคลำช้าง หรือในกรณีความโง่เขลา ก็เอาช้างเป็นสัตว์ที่ออกหน้า แต่ว่าโง่เขลามานำเปรียบ

4.4.1.9 ความเอาใจใส่ห่วงแทน ความผูกพัน

มีอุปมาหลายอุปมา ที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะของนามธรรมข้อนี้ ข้ออุปมาเหล่านั้น มีหลายข้อที่ในสำนวนภาษาไทยนิยมใช้อยู่ ทำให้มองเห็นได้ว่า การใช้อุปมาของทางอินเดีย มีลักษณะเป็นสากลอยู่มาก นั่นคือ ใช้อุปมาที่แสดงถึงหลักความจริงอันเป็นสากล เช่น อุปาสถิการักษณาธรรมเหมือนเจ้าของทรัพย์ รักษาทรัพย์ ภรรยาเอาใจใส่ต่อสามี เหมือนมารดากับบุตร ภิกษุรักษาศีล เหมือนจามรีรักษาขน บุคคลมีความผูกพันในลูก เหมือนเนื้อแม่ลูกอ่อน ช้างแม่ลูกอ่อน, โคนแม่ลูกอ่อน หรือแพะแม่ลูกอ่อน คำอุปมาดังกล่าวนี้ ล้วนแสดงให้เห็นถึงความห่วงแทน ความผูกพัน เอาใจใส่อย่างแรงกล้า และเป็นความจริงที่ทราบกันโดยทั่ว ๆ ไป

ศูนย์วิทยพัชยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย